

U tamnici nacionalizma – KPJ i nacionalno pitanje

2023

Uvod

Kada se govori o raspadu socijalističke jugoslavije, kao jedan od uzroka spominje se stoljetna etnička mržnja između srba i hrvata zbog koje država koja ih je nastojala objediniti jednostavno nije mogla opstati. Osim što je taj argument nacionalistički i što do apsurdna pojednostavljuje povijest socijalističke jugoslavije, on natrag u povijest projicira koncepcije o etnicitetima ljudi na sjevernom balkanu koje su svoj današnji oblik dobile upravo tijekom perioda socijalističke jugoslavije. U 19. stoljeću, kao i prvoj polovici 20. stoljeća, istovremeno su postojale heterogene predodžbe o tome tko su ljudi koji žive na sjeveru balkana, koje ime za njih koristiti, jesu li jedan narod ili više naroda itd., a ovisile su u velikoj mjeri o trenutnim političkim interesima zastupnika pojedine ideje¹.

Zločini ustaškoga režima u drugom svjetskom ratu na krvavi su način afirmirali jednu dotad politički i društveno marginalnu viziju etničkih odnosa na sjevernom balkanu. Koliko god je pobjeda narodno oslobodilačke borbe (NOB) pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) bila negacija te vizije, uspostavljena država, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), svojim nacionalnim politikama nije uspjela dekonstruirati lažne etničke podjele, već je institucionalizirala i učvrstila spone teritorija, etniciteta i državne uprave. Sentimenti i ideje o nacijama s kojima današnji ljudi s iskustvom života u Jugoslaviji i post-jugoslaviji barataju nisu rezultat povijesnih događaja i ideja ličnosti iz 18., 19. i početka 20. stoljeća koje su danas dio individualnih nacionalnih narativa². Zapravo, pretpostaviti kontinuitet ovih ideja do danas je ahistorijska i nacionalistička ideja. Ti su osjećaji i ideje prije svega rezultat desetljeća institucionalizacije nacija u jugoslavenskim socijalističkim republikama, institucionalizacije kapitalističkih odnosa te svega što to povlači za sobom u svakodnevnom iskustvu ljudi. Kao sljedbenica Kominterne i Lenjinove buržoaske ideologije nacionalnoga oslobođenja³, KPJ je vrlo rano (1920.) izgubila s horizonta opciju da bi alternativa kraljevini jugoslaviji mogla biti išta drugo osim neke druge forme državne vlasti. Zbog iste vjernosti Lenjinu, KPJ je bila glavni entuzijast progresa i kapitalističkoga razvoja koji su nužno isprepleteni s nacionalizmom. Zahvaljujući politici KPJ i SFRJ, reprodukcija života radništva ostati će nusproduktom reprodukcije države i kapitala, a „oslobođeni” ljudi ugnjetenih nacija postat će osnova budućih nacionalnih policija i nacionalnih vojski.

Cilj teksta pred vama je pružiti pregled politika Komunističke partije Jugoslavije u vezi nacionalnoga pitanja, od njena osnutka 1919. godine do raspada SFRJ 1991. godine, razmotriti ih u odnosu na njihov povijesni, društveni i ekonomski kontekst iz perspektive koja jedinu alternativu kapitalističkom društvu vidi u potpunom demontiranju njegovim temeljnih elemenata – apstraktnoga rada, robne proizvodnje, roda, države i nacije. Historiografija iz perioda SFRJ nacionalne politike KPJ kroz povijest procjenjuje iz lenjinističkoga kuta, ocjenjujući pozitivnim sve što je tome blisko, a kao zablude ili nedoraslost problemu sve ono što se odmiče od Lenjinovih koncepcija. Suvremena historiografija ocjeni ovih politika također pristupa isključivo iz buržujskih perspektiva – desne ili lijeve, a ne iz perspektive radništva. Desna perspektiva u Jugoslaviji vidi isključivo gušenje nacionalnih sloboda za što ćemo vidjeti da je vrlo daleko od istine. Lijeva perspektiva se mahom vodi logikom osvajanja i očuvanja kontinuiteta državne moći, pozitivno ocjenjujući politike koje su po njima pridonijele utjecaju KPJ i stabilnosti SFRJ.

Tekst je podijeljen na tri poglavlja: Nacionalizam kao strategija osvajanja vlasti (od osnivanja partije 1919. do kraja rata 1945.), Nacionalizam i primarna akumulacija (period takozvanoga revolucionarnog

¹ Postojale su ideje ekskluzivnog hrvatskog, odnosno srpskog nacionalizma, ali istovremeno i ideje o jugoslovenskom nacionalizmu tj. o stvaranju jedinstvene jugoslovenske nacije (npr u okviru Ilirskoga pokreta u Hrvatskoj 30ih godina 19. stoljeća koji je zastupao ideju jedinstva južnih slavena, odnosno „Ilira”). Treba napomenuti da su i ideje ekskluzivnih nacionalizama često bile formulirane na drastično drugačiji način od toga kako se formuliraju danas. Tako je glavni ideolog hrvatskog nacionalizma 19. stoljeća, Ante Starčević, smatrao da na Balkanu postoje samo dva slavenska naroda – bugari i hrvati, što je za njega podrazumjevalo da se „srbi”, trebaju nazivati „hrvatima”. S druge strane, Vuk Karadžić je smatrao da su svi govornici štokavskog dijalekta srbi, govornici kajkavskog slovinci, a govornici čakavskog hrvati.

² Primjerice, ideje Ante Starčevića (1823.-1896.) i napad na Stjepana Radića 1928. u skupštini kraljevine jugoslavije za hrvatski nacionalni narativ, ili pak ideje Dositeja Obradovića (1739.-1811.), Vuka Karadžića (1787.-1864.) i srpska revolucija (1804.-1835.) za srpski.

³ Rosa Luxemburg je do kraja upozoravala na oportunitizam Lenjinove nacionalne politike te je u *Ruskoj revoluciji* (1918.) napisala da su Boljševici svojom ideologijom nacionalnoga oslobođenja i prava nacija na samoodređenje osigurali ideologiju kontrarevolucije i učvrstili poziciju buržoazije, slabeći poziciju proletarijata.

etatizma 1945. – 1963.) i Nacionalizam i dominacija države nad društvom (period takozvanoga socijalističkog samoupravljanja od 1963. nadalje), koja prate nacionalne politike KPJ u relaciji prema njezinoj ulozi promotora interesa kapitala, predvodnice industrijalizacije i čuvara moći države. Budući da je historijski period kojeg tekst obuhvaća već podosta velik, radi sažetosti se neću u većoj mjeri baviti pojavama nacionalizma koje nisu usko vezane uz partijske politike, debatama oko nacionalizma i političkoga sistema Jugoslavije u kasnijim 80ima, ustavnim promjenama 1988. godine kao ni događajima koji su uslijedili i doveli do raspada Jugoslavije.⁴

Nacionalizam kao strategija osvajanja vlasti

Od osnivanja partije 1919. do kraja rata 1945.

Naše stranke moraju znati da se bore ne samo za osmočasovni radni dan itd., već i za pridobijanje masa u datim okolnostima, moraju znati da je nacionalno pitanje u mnogim državama jedno od naših najjačih oružja u pobjedonosnoj borbi protiv postojećeg režima.

Zinoviev, završna riječ

Izvršni komitet komunističke Internacionale

III. Prošireni plenum, lipanj 1923.

Prvi svjetski rat zatekao je narode koje se smatra jugoslavenskim u nejednakom političkom položaju. Srpska buržoazija imala je nacionalnu državu i težila oslobođenju i ujedinjenju još neoslobođenih srba. Hrvatska buržoazija bila je podijeljena, bez nacionalne države, ali s izvjesnom autonomijom i jakim utjecajem državnog prava na njihovu nacionalnu ideologiju. Albanija je bila dio osmanske imperije. Slovenska buržoazija živjela je u nekoliko krunskih zemalja, bez nacionalne države i državne tradicije. Crnogorska buržoazija je izgradila svoju nacionalnu državu, istovremeno se smatrajući dijelom srpstva, ali sa zasebnim nacionalnim obilježjima. Makedonski segment nije bio priznati kao nacionalnost i bili su objekt svojatanja nekoliko buržoazija balkanskih država. Do osnutka Komunističke partije Jugoslavije, radnički pokret u sloveniji, bosni i hercegovini, vojvodini i hrvatskoj bio je pod utjecajem austrijske i mađarske, a pokret u srbiji njemačke socijaldemokracije. Socijaldemokratske partije u jugoslavenskim zemljama, stvorene krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, prošle su dugu i različitu evoluciju u odnosu na nacionalno pitanje. Srpska socijaldemokratska partija (SSDP) djeluje u nezavisnoj nacionalnoj državi u kojoj je srpska buržoazija izgradila svoj nacionalni program i u kontekstu nedovršenoga oslobođenja i ujedinjenja srpskoga naroda. Kao partija iz nezavisne države, SSDP uživa veću samostalnost u II. Internacionali te je nacionalno pitanje za njih prvenstveno političko i ekonomsko. S druge strane, za socijaldemokratske partije pod austrougarskom je sve do rata, zbog nerazvijenosti socijalističkog pokreta i njegove podređenosti socijaldemokratskoj partiji austrije u II. Internacionali, nacionalno pitanje bilo kulturno pitanje u granicama legitimizma i zahtjeva za demokratskom i federalističkom preobrazbom Austrougarske monarhije. Međutim, viđenje nacionalnog pitanja kao kulturnog se mijenja nakon balkanskih ratova i pobjede srbije.⁵ SSDP je prva došla do načela o pravu naroda na samoodređenje, do ideje o povezanosti borbe za socijalno i nacionalno oslobođenje i do balkanske federacije kao formule rješenja balkanskoga pitanja. Nakon ujedinjenja 1918. Kraljevine Srbije, Crne Gore i južnoslavenskih dijelova Austrougarske u Kraljevinu Slovenaca, Hrvata i Srba (od 1929., Kraljevina Jugoslavija)⁶, SSDP je novu

⁴ O pitanju raspada Jugoslavije, vidi više u tekstu 'Kako (ne) kritizirati: Demistificiranje anti-imperijalističkog narativa o raspadu Jugoslavije', kolektiva Our baba doesn't say fairy tales u drugom broju Antipolitike posvećenom Jugoslaviji.

⁵ Socijaldemokratske partije iz drugih jugoslavenskih zemalja predbacivale su srpskim socijalistima da pridaju veliki značaj ostalim balkanskim državicama, a ne vode računa o slavenskim narodima pod Austrougarskom. Do Prvog svjetskog rata, SSDP nije prihvatio jugoslavenski nacionalni program ni kao program zbližavanja i uzajamnosti, niti kao program oslobođenja naroda pod Austrougarskom i njihovog ujedinjenja sa Srbijom u okviru Jugoslavije. Srpska socijaldemokracija ostala je na poziciji Balkanske federacije, a ona pod Austrougarskom na jugoslavenskoj poziciji. Svoju balkansku politiku srpski su socijalisti objašnjavali potrebom udruživanja balkanskih naroda u obrani od imperijalizma, prvenstveno Austrougarskog.

⁶ Iako je prije rata kralj Aleksandar zastupao politiku Velike Srbije, tijekom rata se iz strateških razloga priklonio ideji jugoslavenstva. Naime, kako bi se stvorila snažna, stabilna i legitimna država pod jednim vladarem, bilo je potrebno da nacija i država budu izjednačene, a zato je morala postojati jedna nacija – jugoslavenska. Iako je ideja jugoslavenstva imala etničke (pa i rasne) korijene, jer se temeljila na ideji da postoji neka vrsta jedinstva među slavenskim narodima, a posebno južnim slavenskim narodima, koja vodi prema njihovom stapanju u jedan narod – jugoslavenski, stvaranjem države ona je postala prije svega politički projekt, koji nije isključivao priznavanje kulturnih različitosti.

državu doživljavala kao nacionalnu državu, a srbe, hrvate i slovence kao jedan narod. Po pitanju forme države zalagala se je za centralizam za kojeg je smatrala da daje velike prednosti borbi protelarijata, a po nacionalnom pitanju za unitarizam.⁷

Rukovodstva socijaldemokratskih partija Srbije i Bosne i Hercegovine su u prosincu 1918. inicirala ujedinjenje radničkih organizacija u novoj državi. Kongres ujedinjenja socijaldemokratskih partija i organizacija održan je u Beogradu od 20. do 23. travnja 1919. godine. Na kongresu je donesena odluka o osnivanju Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) – SRPJ(k). Osim članova socijaldemokratskih partija, činili su je mahom nezavisni ljevičari od kojih su mnogi potjecali, bar u bivšim austrougarskim krajevima, iz redova Nacionalističke omladine⁸. Državnopravno ujedinjenje Jugoslavena 1918. godine podržala je cjelokupna jugoslavenska socijaldemokracija. SRPJ(k) prihvaća ujedinjenje kao rezultat nacionalne revolucije jugoslavenske buržoazije, ali odbija monarhizam i centralizam državno-pravnog i političkog uređenja. Priznaje tri nacionalne buržoazije – hrvatsku, srpsku i slovensku – ali ne i to da se radi o tri naroda, već su to za njih tri historijska imena istoga naroda. Stoga, nacionalistički sukobi su sukobi nacionalnih građanskih partija nikli iz kapitalističkoga uređenja i načina izvršenja ujedinjenja. Kao rješenje nacionalnoga pitanja zahtijeva se preuređenje u republiku i jednu nacionalnu državu s najširoom samoupravom oblasti, okruga i općina.

Po osnivanju, „radikalni” unutar SRPJ(k) prihvaćaju ideje III. Internacionalne: ideju o oružanom putu k socijalizmu kroz objedinjavanje radničkih pokreta jugoslavenskih naroda u jedinstvenu proletersku frontu; tezu o jedinstvenom jugoslavenskom narodu; ideju da osnivanje Kraljevine SHS olakšava proletarijatu čistu klasnu borbu te da je nacionalno pitanje buržoasko pitanje. S druge strane, ‘centrumaši’ su se zalagali za legalne forme rada i socijalne reforme. Prihvaćali su stanovište nacionalnog jedinstva srba, hrvata i slovenaca, ali su bili protivnici centralizacije partije te su smatrali da federalizacija partije može poslužiti ideji nacionalnog jedinstva.

Valja spomenuti da je stav Kominterne o ujedinjenju jugoslavenskih naroda iz Proglasa balkanskim komunističkim partijama 1920. bida je Kraljevina SHS stvorena oružanom silom Antante i Srbije kao njene saveznice, bez pitanja naroda. Njezin je zadatak da, oslanjajući se na Antantu, buržoaziju i nacionalistički obojeni socijaldemokratski pokret, postane jedna od centara svjetske kontrarevolucije te da sprečava revolucionarne pokrete na svom teritoriju i suprotstavi se ruskoj i međunarodnoj socijalističkoj revoluciji. Kominternu odbacuje takvo ujedinjenje jer nije na osnovi samoodređenja naroda i to vidi kao ogromno teritorijalno povećanje Srbije koje će nacionalno pitanje na Balkanu učiniti još kompleksnijim. Njihova je ideja bila da će, nakon uspješno provedene proleterske revolucije, balkanski proletarijat ostvariti svoje državno ujedinjenje u federativnoj socijalističkoj balkanskoj (ili Balkansko-podunavskoj) sovjetskoj republici.

Na Drugom kongresu SRPJ(k) u Vukovaru 20. – 25. lipnja 1920., pobjeđuje „radikalna” struja. Partija mijenja ime u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) i pristupa Kominterni. Dio centrumaša napušta Kongres, a ostatak je u prosincu 1920. isključen iz partije. Prihvaća se stav Kominterne kako Kraljevina SHS⁹ mora biti zamijenjena Sovjetskom republikom Jugoslavijom koja treba ući u federaciju balkansko-

⁷ Zanimljivo je napomenuti da je od 1918. u Rusiji postojala Južnoslovenska komunistička grupa pri Boljševičkoj partiji koju su činile tisuće slovenaca, srba, bugara i hrvata, i koja je izdavala vlastite novine *Svetska revolucija*. Grupa se ubrzo podijelila na dvije frakcije po pitanju poslijeratnoga političkog uređenja: jedna se frakcija zalagala se za Jugoslaviju kao državu Južnih Slovena, a druga za Balkansku federaciju koja bi obuhvatila i albance, grke i rumune, a u nekim varijantama i mađare. Po povrtaku iz Rusije i neposredno prije osnivanja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), mnogi od njih su pod utjecajem uapostavljanja Kraljevine SHS prihvatili ideju narodnoga jedinstva Jugoslavena.

⁸ Pojam “nacionalistička omladina” obuhvaća omladinske frakcije “revolucionarno nacionalističkog” usmjerenja iz bosne i hercegovine i hrvatske (u vezi sa nacionalističkim krugovima iz Srbije) koje su delovale početkom 20. stoljeća (prije prvoga svjetskog rata) i koje su pretežno prihvatile ideju jugoslovenskoga nacionalizma i stvaranja jugoslavenske države i nacije ujedinjivanjem Srbije i crne gore sa jugoslovenskim zemljama koje su tada još uvek bile pod austro-ugarskom upravom. Mlada Bosna je najpoznatija frakcija “nacionalističke omladine”. Poslje prvoga svjetskog rata neki su omladinski nacionalisti postali komunisti, dok su mnogi postali fašisti (Orjuna, Zbor, četničke organizacije).

⁹ KPJ u propagandi ponekad koristi termin “tamnica naroda” odnoseći se na Kraljevinu SHS. Isti termin koristili su drugi komunisti za Austro-Ugarsku monarhiju i Ruski imperij.

podunavskih zemalja¹⁰ i biti dio međunarodne federacije sovjetskih republika. Međutim, odbacuje ideju Kominterne o proširenoj srbiji i srpskoj hegemoniji tvrdeći da će u novoj državi postojati samo jedna nacija, jugoslavenska, i nacionalne manjine.

Unatoč velikom uspjehu partije na izborima u kolovozu 1920., već krajem godine, Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi poništeni su mandati KPJ u Narodnoj skupštini, a vodstvo je uhapšeno, prisiljeno na egzil i na ilegalno djelovanje. Dva centralna pitanja za partiju postaju pitanje nastavka komunističkoga djelovanja u uvjetima ilegalnosti te nacionalno pitanje. U raspravama se formiraju dva tabora – „ljeвица” i „desnica”. Takozvana „ljeвица” je počela smatrati kako su nacionalna i klasna opresija međusobno povezane te je u konačnici prihvatila Kominterninu poziciju kako srpska buržoazija tlači slovensku i hrvatsku buržoaziju što potiče njihovu tendenciju k federalizmu ili čak otvoreno antijugoslavenske sentimente. Držali su da ne treba gušiti nacionalističke inicijative u pojedinim krajevima jer to može samo pojačati separatizam. Dapače, potrebno je poštivati naslijeđene političke tradicije jer radnička klasa potlačenih nacija ne može biti indiferentna prema nacionalnom položaju svoje nacije. KPJ mora računati sa separatizmom i federalizmom, čak i ako su to zablude, smatraju „ljevičari”. Neki od istaknutih „ljevičara” bili su Đuro Cvijić, Vladimir Čopić, Ante Ciliga, Kamilo Horvatin, Kosta Novaković i Triša Kaclerović.

„Desno” je krilo prvo počelo govoriti o trima nacijama, ali je nacionalno pitanje razdvajano od zadatka klasne borbe. Smatrali su kako država ne bi smjela biti organizirana na etničkoj federalnoj osnovi već na temelju autonomije pojedinih segmenata jugoslavenskih naroda, što je bila ideja bliska prvotnoj zamisli Jugoslavije kao centralističke države koju je KPJ zastupala 1919. godine. Nacionalno pitanje trebaju rješavati nacionalne buržoazije, a KPJ mora na terenu klasne borbe ubrzavati socijalne promjene koje će dovesti do skidanja toga pitanja s dnevnoga reda. Procjena „desničara” bila je da je revolucija daleko te je autonomija najbolji način sprečavanja etničkih podjela. Odbacivali su tezu o srpskoj buržoaziji kao jedinom uzročniku pojave nacionalnih tenzija i nisu pravili razliku među građanskim partijama na vlasti i onima u opoziciji, što je prema „ljevicima” bila pozicija koja smanjuje mogućnost širenja fronte saveznika. Istaknuti „desničari” bili su Sima Marković¹¹ Lazar Stefanović i Ljuba Radovanović koji su svi bili članovi predratne Srpske socijaldemokratske partije.

I za „ljevičare” i za „desničare” je nacionalno pitanje bilo sredstvo ostvarivanja cilja, odnosno socijalističke revolucije. Međutim, „ljeвица” je optuživala „desnicu” da se protivi separatističkim i federalističkim idejama hrvatskih radnih masa te da su birokratski centralisti. „Ljevičari” su smatrali da će federalizam ubrzati revolucionarni proces jer će ubrzano rješavanje nacionalnoga pitanja destabilizirati državu. S druge strane, „desničari” su vjerovali da će tome doprinijeti autonomizam jer će izbjegavanje nacionalnog pitanja zaustaviti nepovoljne učinke nacionalizma na jedinstvo radničke klase. Ova podjela mišljenja u vezi nacionalnog pitanja će postojati do nakon III. zemaljske konferencije (1924.). Zanimljivo je primi-

¹⁰ Dok je u XIX. stoljeću među socijalistima bila prisutna ideja balkanske federacije, tada je dominirala ideja federacije općina odnosno komuna pod utjecajem Prudhona, anarhizma te ruskoga narodnjačkog socijalizma. Pitanje o načinu ujedinjenja jugoslavenskih naroda socijalističke partije prvi su puta pokrenule 1908. godine u vezi pitanja austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine. Slovenski i Hrvatski socijalisti su smatrali da će uvođenje još slavenskih naroda unutar granica Austrougarske ubrzati njihovo pretvaranje u konfederaciju naroda. Srpski socijalisti su pak isticali da se ujedinjenje jugoslavenskih naroda ne može postići u okviru Austrougarske, već kroz jedinstvenu socijalističku balkansku politiku. Već 1903. razvijali su ideju Balkanske federacije, a 1910. godine, na balkanskoj konferenciji socijalista u Beogradu na kojoj su sudjelovali delegati socijalističkih partija Srbije, Slovenije, Slavonije, BiH, Turske, Rumunjske, Grčke i Hrvatske te delegati socijalističkih organizacija Makedonije i Crne Gore, potvrđena je ideja Balkanske socijalističke federativne republike. Međutim, nije bilo slaganja oko načina ujedinjenja te su samo bugarski i srpski socijalisti prihvatili ideju o Balkanskoj federaciji kao državno-političkom izrazu ujedinjenja balkanskih naroda. Ideju je podržala i II. Internacionala. Povodom izbijanja Prvog balkanskog rata, II. Internacionala je podržala ideju demokratske federacije balkanskih naroda koja bi uključivala Srbiju, Rumunjsku, Bugarsku, Grčku, Tursku i Albaniju, a narodima pod Austrougarskom monarhijom predlaže da rade na provođenju prava na demokratsku samoupravu. Dakle, pojedinim narodima predlaže različite opcije i nema u vidu državno ujedinjenje. Srpski socijalisti su i tijekom Prvoga svjetskog rata ostali pri ideji balkanske federacije, a ideja je potvrđena i na II. Balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Bukureštu 1915. godine. Socijalisti pod Austrougarskom se ideji ujedinjenja kroz Balkansku socijalističku federativnu republiku približavaju tek nakon Februarske revolucije u Rusiji, a pogotovo nakon tzv. Oktobarske revolucije.

¹¹ Sima Marković je prije Prvoga svjetskog rata bio revolucionarni sindikalist, odnosno pripadnik radikalnoga krila SSDP-a, zvanog „direktaši” zbog njihovog inzistiranja na direktnoj akciji.

jetiti proizvoljnost s kojom se ove pozicije nazivaju „ljevicom” i „desnicom”. Pozicija koja je pobijedila sebe je naknadno nazvala „ljevicom”. U historiografiji iz razdoblja socijalističke Jugoslavije je prisutno konzistentno pristajanje uz poziciju „ljevice” uz konstataciju kako „desnica” nije „realno” sagledavala situaciju. „Realna” pozicija bila je ona koja dovodi do više moći.

Od IV. kongresa 1922., Kominternu dobiva sve veći autoritet nad partijama članicama te se formira posebna komisija za KPJ. Komisija ustanovljava da je u sukobu unutar KPJ nacionalno pitanje od centralnoga značaja. Kao rješenje situacije na Balkanu, delegat KPJ na IV. kongresu ističe „borbu protiv imperijalističkoga mira i imperijalističkoga rata” te Federativnu sovjetsku republiku podunavskih i balkanskih zemalja.

Nacionalno pitanje službeno je postavljeno na dnevni red na II. zemaljskoj konferenciji KPJ u Beču u svibnju 1923. godine. Jedan od glavnih problema koji se raspravljaju je tzv. hrvatsko pitanje odnosno masovna podrška hrvatskoga radništva i seljaštva Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS) te slična situacija u BiH i Sloveniji. Srpska hegemonistička i centralistička politika proglašavaju se glavnim uzrokom takve situacije. Nacionalni sukobi sada se interpretiraju kao sukobi cijelih plemena, a ne samo plemenskih buržoazija. Sukobi buržoazija su uzrokovani nejednakim ekonomskim razvojem tih buržoazija. Adresira se pitanje nacionalno obojenih pokreta makedonskih turaka, njemaca, mađara, bunjevaca i rumunja. Makedonci se kao nacija ili pleme ne spominju, a za srbe, slovence i hrvate koristi se pojam ‘plemena’ mada se javljaju i dileme oko uporabe toga termina. Termin ‘nacija’ koristi se za neslavenske narode poput njemaca, mađara, itd., a pojam ‘stanovništvo’ samo za makedonce. U sklopu konferencije je odlučeno da je potrebno otvoriti debatu o nacionalnom pitanju te da drugovi koje to pitanje zanima diskutiraju o tome u partijskoj štampi. Debata se vodila u okviru Nezavisne radničke partije Jugoslavije, legalne partije preko koje je djelovala KPJ do zabrane NRPJ 1924. godine. Iste je godine i časopis *Borba* (zabranjen 1924., kao i časopis *Radnik*) pozvao na debatu o nacionalnom pitanju.

Poseban doprinos debati predstavlja knjiga *Nacionalno pitanje u svjetlu marksizma* Sime Markovića. To je bio prvi obimniji teorijski rad o nacionalnom pitanju nakon ujedinjenja. Marković je smatrao da su do 1920. u političkom diskursu dominirali socijalni momenti, a nakon toga nacionalni koji imaju tendenciju da „maskiraju i zamračuju socijalnu strukturu političkoga života, muteći klasnu borbu...” Prvi period karakterizira klasni savez buržoazije s ciljem stabilizacije svoje vlasti i u tom periodu ni slovenska ni hrvatska buržoazija nisu imale interes da ističu svoja nacionalna pitanja. U drugom periodu je buržoaska vlast učvršćena te se slovenska i hrvatska buržoazija grupiraju kako hegemonija srpske buržoazije postaje jača. Marković je prihvatio tezu Kominterne o hegemoniji srpske buržoazije, ali naglašava da to nije politička već samo ekonomska hegemonija. Odbacuje ideju nacionalnoga jugoslavenstva i zamjenjuje je koncepcijom o jugoslavenskoj državi kao višenacionalnoj zajednici. Prema Markoviću, republikansko demokratsko uređenje i nacionalni mir ostvarit će prostor za radničku borbu. Držao je da u jugoslavenskim uvjetima federacija i konfederacija mogu biti samo parola separatističkoga buržujskog nacionalizma protiv kojeg se radnička klasa mora boriti jednako kao i protiv srpskoga centralističkog imperijalizma. Kao rješenje između centralizma i federalizma nudi pokrajinsku autonomiju, kulturnu i političku, za sve nacije, dijelove nacija i nacionalne manjine koje su se izjasnile da žele biti u zajedničkoj državi. Takvo rješenje bi slovincima i Hrvatima pružilo garanciju protiv srpske hegemonije. Pravo naroda na samoodređenje do otcijepljenja Marković ne smatra obvezujućim nego svrsishodnim pitanjem koje treba urediti ustavom. Ipak, vjeruje kako bi se većina nacija opredijelila za jugoslavenski državni okvir.¹²

Tijekom debate iskristalizirale su se tri pozicije. Prva, koja je bila izrazito manjinska, negirala je postojanje nacionalnoga pitanja u Kraljevini SHS. Druga, nastojeći opravdati raniju politiku partije,

¹² Pisao je kako se Slovenci, Srbi i Hrvati mogu tretirati kao tri grane jedne narodnosti. Oni su etnički, dakle, jedan narod, ali se više tako ne osjećaju jer su stoljećima živjeli pod drugačijim kulturnim, ekonomskim, političkim i socijalnim uvjetima. K tome, za to što se ne osjećaju kao jedan narod krive su slovenska, srpska i hrvatska buržoazija. Te su tri grane za sad nespremljene za život u jednoj državi, ali mogle bi postati jedan narod tijekom budućega historijskog razvoja. U nekim spisima piše kako je rješenje nacionalnog pitanja u doba imperijalizma (period od oko 1870ih koji kulminira u Prvom svjetskom ratu) nemoguće. Međutim, dodaje kako je to pitanje generalno nemoguće riješiti u okviru kapitalizma.

tvrdila je da se nacionalno pitanje pojavilo tek nakon 1920. godine. Treća pozicija bila je da nacionalno pitanje postoji od početka stvaranja kraljevine te kako je ideja njegovog negiranja duboko pogrešna.

Diskutiralo se je i o ideji federalizma čemu je najviše doprinijeo August Cesarec¹³. On federaciju ne smatra principom već etapom koja će kao prelazni oblik biti potrebna i nakon proleterske revolucije. Prema njemu se cilj ostvarivanja federacije ne može smatrati buržujskim samo zato što je njegov nositelj buržoazija i to stoga što u potlačenim nacijama postoje nacionalni pokreti koji teže dovršenju svoje nacionalne revolucije. Čak i ako rezultira dodatnim nacionalnim tenzijama, federacija može pospješiti njihovo razrješenje kroz osvještavanje ljudi da napuste nacionalističke zablude i kroz stvaranje čistih odnosa za klasnu borbu, veli Cesarec. Dakle, on podrazumijeva da se interesi buržoazije da dovrše nacionalne revolucije poklapaju s interesima ljudi kojima je dodijeljeno da pripadaju toj naciji. Istovremeno, nacionalizam se smatra tlapnjom koju će ljudi napustiti jednom kad budu dovedeni u ekonomski i institucionalni okvir koji zapravo pospješuje nacionalističke osjećaje i sukobe.

Izvršni komitet komunističke Internacionalne (IKKI) se na svom III. Proširenom plenumu u lipnju 1923. u svom izvještaju osvrnuo na veliki uspjeh HSS-a na izborima za Narodnu skupštinu. Napisali su da HSS odlično iskorištava revolucionarni osjećaj širokih slojeva seljačkoga proletarijata i da u svojoj agitaciji koristi revolucionarnu, antimonarhističku retoriku¹⁴. Nacionalne osjećaje radnih masa također iskorištavaju slovenska i hrvatska buržoazija. Za razliku od njih, KPJ nije zauzela „ispravan stav” o nacionalnom pitanju, zbog čega nije formulirala odgovarajuće parole te u konačnici nije uspostavila vezu s agrarnim masama i industrijskim proletarijatom¹⁵. K tome, na samom plenumu je konstatirano da među nekim komunističkim partijama postoji ‘nihilizam prema nacionalnom pitanju’, a među takvim partijama navedena je i KPJ. Zinovijev ističe Simu Markovića kao jedinog iz vodstva KPJ koji ispravno razumije nacionalno pitanje, a sam smatra da je nacionalno pitanje jedna od najvažnijih poluga za svrgavanje tadašnjega režima u Kraljevini SHS¹⁶. IKKI zaključuje da komunističke partije moraju preispitati svoj odnos prema ‘čistoj klasnoj borbi’ te svoju borbu trebaju shvatiti kao borbu cijele nacije za socijalizam. KPJ mora širiti frontu saveznika među seljaštvom i sitnom buržoazijom.

Nakon III. plenuma IKKI, KPJ počinje zastupati ideju o pravu naroda na samoodređenje do odjecpljenja te odbija ideju cijepanja Jugoslavije osim ako to nije u interesu progressa i klasne borbe proletarijata, odnosno ako nije oportuno. Međutim, o tome svakako odlučuje NRPJ (PKJ). Od tada nadalje KPJ počinje raditi na uspostavljanju suradnje sa seljačkim strankama i govoriti o srbima, slo-

¹³ August Cesarec (1883. – 1941.) bio je književnik, prevoditelj i član KPJ od njezina osnivanja. Prije Prvoga svjetskog rata sudjelovao je u socijaldemokratskom pokretu i bio je član Nacionalističke omladine. Godine 1912. uhićen je i optužen za sudioništvo u atentatu na kraljevskog povjerenika Slavka Cuvaja, zbog čega je osuđen na pet pa tri godine zatvora. Krajem 1918. godine pristupio je obnovljenoj Socijaldemokratskoj stranci te se opredjeljuje za tzv. „ljevicu” koja će 1919. godine osnovati SRPJ(k) (od 1920. KPJ). U Kraljevini SHS je s Miroslavom Krležom 1919. pokrenuo i uređivao časopis Plamen koji je u kolovozu iste godine zabranjen. U jesen 1922. KPJ ga šalje, u svojstvu delegata, na IV. kongres Komunističke internacionalne u Moskvu. Nakon Kongresa u Moskvi ostaje pet mjeseci a na povratku je na granici uhićen i potom osuđen na dva mjeseca zatvora. Na vijest o njegovu uhićenju i utamničenju, listovi *Borba* i *Savremenik* traže puštanje na slobodu, a Miroslav Krleža u svom poznatom članku „Slučaj Augusta Cesarca” u listu *Nova Evropa* (br. 16, 1923.) kritizira tadašnje stanje u kraljevini. Za vrijeme NDH zatočen je u Kerestincu odakle je pobjegao u organiziranom bijegu. Bijeg nije uspio zbog loše organizacije i svi su preživjeli bjegunci uhvaćeni. Nekoliko dana nakon toga su osuđeni na smrt zbog pokušaja pobune protiv državne vlasti. Vjerojatno je streljan zajedno s ostalim drugovima u zagrebačkoj Dotršćini 17. srpnja 1941. godine.

¹⁴ U periodu tijekom 1924. i 1925., na inicijativu Zinovijeva, Kominternu je učlanila HSS u Krestinternu (Seljačka internacionala, osnovana od strane Kominterne).

¹⁵ Delegat KPJ ‘Vladić’ Đuka Cvijić je u obranu KPJ kazao kako to pitanje nije adresirano zbog ilegalnosti, ali da KPJ čvrsto stoji na poziciji suprotstavljenosti srpskoj hegemoniji, za reviziju ustava i samoodređenje svih naroda i plemena.

¹⁶ Zinovijeva završna riječ na sjednici: „Radiću i drugima pošlo je u velikoj mjeri za rukom da, zbog neshvatanja nacionalnog pitanja od strane Jugoslovenske stranke, mnoge radnike uhvate u svoje nacionalističke (separatističke) mreže... Naše stranke moraju znati da se bore ne samo za osmočasovni radni dan itd., već i za pridobijanje masa u datim okolnostima, moraju znati da je nacionalno pitanje u mnogim državama jedno od naših najjačih oružja u pobjedonosnoj borbi protiv postojećeg režima. Naše stranke nesumljivo moraju ostati radničke stranke, ali i te radničke stranke moraju znati pravilno da odgovore na nacionalno pitanje u svim ovim državama u kojima je ono goruće. Mi, dakle, zahtevamo da, u državama u kojima nacionalno pitanje igra veliku ulogu, naše stranke umeju da iskoriste nacionalni elemenat u borbi protiv građanskog režima.” Zanimljivo je da je uspjeh HSS-a pripisan isključivo iskorištavanju nacionalnog pitanja, a ne primjerice činjenici da se ta stranka obračala seljaštvu u dominantno seljačkoj zemlji, dok KPJ-u seljaštvo nije nikad bilo u fokusu.

vencima i Hrvatima kao nacijama. U skladu s time, revidira se i stav o ujedinjenju 1918. godine – sada smatraju da je tada prvi put izvršeno ujedinjenje triju jugoslavenskih nacija. One su etnički srodne, ali ipak odvojene nacije.

Na III. zemaljskoj konferenciji u siječnju 1924. javlja se ideja da je očuvanje jugoslavenske državne zajednice pravac historijskoga progresa i interes klasne borbe proletarijata. KPJ se osim pitanja političkoga položaja hrvatskoga i slovenskog naroda, bavi i pitanjem autonomije Crne Gore te nasiljem, kolonizacijom i asimilacijom Makedonije, kao i pokretima za autonomiju Bosne i Vojvodine. Prvi put se priznaje postojanje makedonske i crnogorske nacije. Budućoj se državi predviđa ime Federativna radničko-seljačka republika Jugoslavija, a za trenutnu monarhiju se zahtijeva ukidanje Vidovdanskoga i donošenje republikansko-federalističkog ustava koji će značiti najpotpuniju ravnopravnost svih nacija. Diskutira se o povezanosti nacionalnoga i seljačkog pitanja te se zaključuje kako je proleterska revolucija u uvjetima socijalne i nacionalne strukture Kraljevine SHS nemoguća bez povezivanja borbe radničke klase s borbom seljačkih masa. Dakle, ako je nešto oportuno u stjecanju podrške radi osvajanja moći, mora da je dio klasne borbe.

U sklopu konferencije izdana je *Rezolucija o nacionalnom pitanju* u kojoj su zaključili da je u interesu 'historijskoga progresa i oslobodilačke borbe radnoga naroda da se 1) ostvarenjem punog prava naroda na samoodređenje odstrani hegemonija srpske buržoazije i njene militarističke klike, koja je danas jedno od glavnih uporišta kontrarevolucije na Balkanu, 2) da radnička klasa pomaže borbu seljačkih masa i potlačenih nacija protiv kapitalizma, 3) da se ujedinjenjem radnog naroda raznih nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduvjeti za stvaranje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.' Osim toga, usvojena je *Rezolucija o antimilitarističkoj propagandi* koja se zalagala za zaštitu nacionalnosti u vojsci odnosno aktivno pomaganje težnji pojedinih nacija za ravnopravnost sa srpskom vojskom i za služenje vojske na svom teritoriju. Prema KPJ je, dakle, postojanje nacionalnih vojski antimilitaristički cilj.

Na svom V. kongresu (lipanj – srpanj 1924.), Kominternu je reaktualizirala ideju o razbijanju Kraljevine SHS koju je bila ponudila još 1920. godine. Smatrali su da se opća parola KPJ o pravu naroda na samoodređenje mora izraziti u formi izdvajanja hrvatske, slovenije i makedonije iz sastava Kraljevine i stvaranja nezavisnih republika. KPJ ne prihvaća tu odluku. Kominternu je opravdanje za tu ideju našla u govoru Filipa Filipovića, delegata Balkanske komunističke federacije koji je Kraljeviniu SHS interpretirao kao agenta kontrarevolucionarne politike francuskoga imperijalizma te je rekao da se KPJ zalaže za ideju samoodređenja do odcjepljenja i potpune neovisnosti Makedonije, Trakije, Dobrudže, Slovenije i Hrvatske koja je bila prihvaćena još 1923. na Konferenciji balkanske komunističke federacije.

U travnju 1925., prošireni plenum Izvršnoga komiteta Kominterne donio je *Rezoluciju o jugoslavenskom pitanju*. U Rezoluciji je stajalo da 'nikakav bojazan od rasplamsavanja nacionalnih strasti ne smije Partiju sprečavati da u tom najvažnijem pitanju (nacionalnom) svim svojim silama apelira na mase. Bude li se ona plašila plamenih elemenata nacionalnih pokreta, nikad neće postati pobjedonosnim vođom velikog revolucionarnog narodnog pokreta koji će u Jugoslaviji nastati iz revolucionarne kombinacije radničkoga, seljačkih i nacionalnooslobodilačkih pokreta'¹⁷

Godine 1925. se Sima Marković, koji se već 1921. na III. plenumu Kominterne sukobio s Izvršnim komitetom Kominterne i Zinovijevim zbog njihovog stava o KPJ smatrajući da je Izvršni komitet nedovoljno informiran o stanju u Kraljevini, sukobljava sa Staljinom i Dimitrijem Manuilskim, ponovo oko nacionalnoga pitanja. Oni su Markovićev stav o nacionalnom pitanju smatrali anti-lenjinističkim i socijaldemokratskim, te ga je Staljin optužio da nacionalno pitanje svodi na ustavno.¹⁸

Na III. Kongresu (1926.), KPJ i dalje zanemaruje zahtjev Kominterne za dezintegracijom Kraljevine SHS. Prema KPJ, Kraljevina je višenacionalna država u kojoj se srpska nacija javlja kao vladajuća. Pitanje nacionalne eksploatacije širi se na sve socijalne grupacije unutar jedne nacije zbog čega se

¹⁷ Za usporedbu, Sima Marković je pisao kako se socijalizam ne može razviti iz rasplamsavanja nacionalnih strasti već iz demokracije.

¹⁸ Debata je objavljena u *Brošuri o stavu komunističke internacionale po sporu KPJ i u Boljševiku*. Marković je ubijen u Staljinovim čistkama 1939. godine.

nadograđuje stav o građanskim opozicionim strankama iz potlačenim nacija. Dakle, i dalje se širi spektar potencijalnih saveznika.

Godine 1927. ponovo izbija konflikt oko nacionalnoga pitanja, Sima Marković je smijenjen i na njegovo mjesto postavljen Đuro Cvijić¹⁹, predstavnik umjerene „ljevice”. S ciljem boljševizacije KPJ, Kominternu formira Paralelni centar KPJ u Moskvi. Ideološku podlogu Paralelnoga centra predstavljao je rani rad Đure Cvijića koji je tijekom 1920-ih bio skeptičan prema parlamentarizmu i reformističkim sindikatima te je podržavao federalistički model Jugoslavije u kojem konstituira juće nacije imaju pravo na samoodređenje do otcijepljenja.

KPJ prihvaća ideju Kominterne o nužnosti razbijanja Kraljevine na IV. Kongresu 1928. u Drezdenu. Naime, u međuvremenu je u Narodnoj skupštini ustrijeljen vođa HSS-a, Stjepan Radić, a na VI. kongresu Kominterne raspravljalo se o mogućnosti izbijanja svjetskoga imperijalističkog rata. Unutar KPJ se javilo uvjerenje da će ubojstvo Radića imati utjecaja na radikalizaciju HSS-a prema razbijanju kraljevine te su zaključili kako je njihov novi zadatak koordinacija hrvatskoga seljačkog pokreta i pokreta drugih potlačenih nacija s klasnom borbom proletarijata. Međutim, integrirana revolucionarna borba proletarijata i seljaštva na teritoriju kraljevine bit će buduća buržoaskodemokratska revolucija koja će samo pripremiti teren za socijalističku revoluciju. Dakle, nacionalno pitanje ipak nije dio klasne borbe, već ga mora riješiti buržoaska revolucija. Na konferenciji se osim slovenskog, makedonskog i hrvatskog, diskutiraju i crnogorsko, albansko i mađarsko nacionalno pitanje.

U siječnju 1929. uvedena je Šestojanuarska diktatura. Kralj Aleksandar I. Karađorđević raspustio je Narodnu skupštinu, zabranio rad svih partija, sindikata, političke skupove, uveo cenzuru, proglasio ideologiju „integralnoga jugoslavenstva” te državi promijenio ime u Kraljevina Jugoslavija. Kao odgovor na uvođenje diktature, vodstvo KPJ je izdalo direktivu o podizanju oružanoga ustanka.

Nakon drezdenskoga kongresa, KPJ počinje podržavati i surađivati s raznim militantnim nacionalističkim organizacijama koje su se borile protiv srpske prevlasti, uključujući Komitet narodne odbrane Kosova, Unutrašnju makedonsku revolucionarnu organizaciju (VMRO) i ustaše. Tijekom diktature, početkom 1930-ih godina, KPJ je često izravno surađivala s hrvatskim i makedonskim nacionalistima. Primjerice, u rujnu 1932. ustaše organiziraju tzv. „Lički ustanak” (poznat i kao Velebitski ustanak), odnosno napad na jednu policijsku stanicu u kojemu je sudjelovalo desetak ljudi. Tom prilikom, KPJ piše Proglas u partijskom organu *Proleter*:

„... Iz okolnosti da ustaški pokret započinje u Lici i sjevernoj Dalmaciji – najsiriromašnijim krajevima Jugoslavije – može se zaključiti da socijalno-ekonomski momenti igraju veliku ulogu u tom pokretu. Ali značenje nacionalnog momenta također je veliko, jer je pokret najviše razvijen u hrvatskim dijelovima Like i sjev. Dalmacije. Komunistička Partija pozdravlja ustaški pokret ličkih i dalmatinskih seljaka i stavlja se potpuno na njihovu stranu. Dužnost je svih komunističkih organizacija i svakog komunista da taj pokret potpomognu, organiziraju i predvode. ...”

¹⁹ Đuro Cvijić (1896. – 1938.) je kao i August Cesares u mladosti bio dio nacionalističke omladine te je sudjelovao u atentatu na kraljevskog povjerenika Slavka Cuvaja, zbog čega je osuđen na pet pa tri godine zatvora. Godine 1917. pristupa Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije. Od studenog 1918. postaje glavni urednik socijalističkoga lista *Sloboda* u kojem surađuje s Krležom. Kao delegat ljevice Socijaldemokratske stranke sudjeluje u pripremi dokumenata za osnivački kongres SRPJ(k) 1919. godine. Uhapšen je 9. VIII 1919. godine zbog umješanosti u Aferu Diamantstein (navodni pokušaj komunističkog ustanka u kraljevini shs). Pred opasnošću novog zatvaranja u rujnu je emigrirao u Austriju. Zajedno sa Kamilom Horvatinom bio je urednik partijskoga časopisa *Borba* od njena pokretanja 1922. godine. Godine 1923. godine izabran je za rukovodstvo tzv. partijske „ljevice” i ujedno za delegata KPJ na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta Komunističke internacionale u Moskvi. Tijekom 1924. godine Cvijić se u *Borbi* uključuje u unutarpartijsku raspravu o nacionalnom pitanju, o čemu diskutira i na V proširenom plenumu IK Kominterne. Zbog frakcijskih borbi u KPJ, Kominternu je smijenila partijsko rukovodstvo izabrano na Trećoj konferenciji KPJ i za sekretara Privremenog rukovodstva 1925. postavila Đuru Cvijića. Na Plenumu CK KPJ u studenom 1926. Cvijić je izabran za političkog sekretara. U travnju 1928. sudjeluje na moskovskom savjetovanju na kojem je prihvaćeno Otvoreno pismo IK Kominterne KPJ, koje osuđuje frakcije u KPJ. Bio je jedan od prvih koji se složio s tim pismom. Godine 1928. Cvijić je osuđen kao glavni urednik *Borbe*. Protiv njega su podignute 32 optužbe te je zbog članaka pisanih u *Borbi* osuđen na dvije i pol godine zatvora. Pušten je 1931. nakon intervencije Miroslava Krleže. Nakon ustaškog „velebitskog ustanka”, koji je podržala KPJ, Cvijić 1933-1934. godine po direktivi partije izdaje list »Hrvatski put«, koji je bio organ tzv. nacionalno-revolucionarnih grupa formiranih u zemlji. Zbog protivljenja vodstvu, 1937. izbačen je iz partije. Likvidiran je u staljinskim čistkama u tzv. Sovjetskom Savezu 1938. godine.

Ovdje je bitno naglasiti da ustaški „pokret” u tom trenutku bio sačinjen od nekoliko stotina ljudi. Bila je to organizacija terorističkoga karaktera koju je podržavala i financirala musolinijeva fašistička Italija koja je služila i kao baza te organizacije. K tome, Lički ustanak nije pokrenulo lokalno stanovništvo, već ustaše bez ikakve komunikacije s lokalnim ljudima. O tome svjedoči činjenica da su ustaše švercali oružje potrebno za „ustanak” iz Italije preko Zadra (tada pod talijanskom kontrolom). Naime, kada su jugoslavenske vlasti izvršile represiju protiv lokalnoga stanovništva, uvele policijski sat i pohapsile mnoge nedužne seljake, otkrili su da je lokalno seljaštvo puno oružja jer se mnogi zbog siromaštva bave švercom oružja. Da su ustaše bile na ikakav način povezane s lokalnim stanovništvom, švercanje oružja iz Italije ne bi bio potrebno. Pitanje je koliko je KPJ mogao biti dezinformiran o okolnostima Ličkoga ustanka i prirodi ustaškoga „pokreta”, a koliko se radi o autoritarnom nerazumijevanju o tome što su društveni pokreti.

Tri mjeseca kasnije, u *Proleteru* za veljaču-ožujak 1933. potvrđuju se raniji stavovi CK KPJ u odnosu na ustaški pokret, te se članstvo KPJ poziva da pomogne „nacionalno-revolucionarnom pokretu”. Policijski teror koji je uslijedio nakon pokušaja ustanka dodatno je zbližio KPJ i ustaše, pogotovo one u zatvorima. *Proleter* iz veljače 1933. objavljuje veliki članak pod naslovom „Za pomoć i oslobođenje političkih i vojnih osuđenika” u kojem se zalaže za oslobađanje svih političkih zatvorenika iz „velikoserpskih zatvora”, uključujući brojne ustaše. Početkom 1934. u zatvoru Lepoglava formira se „Zajednica političkih osuđenika: hrvatskih nacionalnih revolucionara, makedonskih nacionalnih revolucionara i komunisti” s ciljem zajedničke borbe protiv diktature. KPJ je od početka bila upoznata s fašističkom prirodom ustaškoga „pokreta” te je službeno osuđivala „fašističke elemente”, njihovu ideologiju i metode. Teško je reći kako je moguće podržavati neku organizaciju istovremeno osuđujući njezinu ideologiju i metode. Lenjinistička ideologija podržavanja takozvanih nacionalno-oslobodilačkih pokreta omogućila je KPJ da podrži fašističku organizaciju misleći da time podržavaju siromašne ličke i dalmatinske seljake koji se bore protiv policijskoga nasilja, siromaštva i „nacionalnoga” tlačenja.

Tijekom IV. zemaljske konferencija KPJ 1934. odlučeno je da se radi jačanja interesa hrvatskih i slovenskih masa za partiju i radi borbe protiv buržujkoga nacionalizma u okviru KPJ osnivaju KP Hrvatska i KP Slovenija, te u bliskoj budućnosti KP Makedonija, radi mobilizacije makedonaca usred okolnosti da dvije susjedne države politički i historijski ne priznaju postojanje makedonskoga naroda.²⁰ Više se ne inzistira na ideji Balkanske federacije radničko seljačkih republika. Cilj razbijanja Jugoslavije puno je slabije izražen da bi nakon konferencije bio u potpunosti napušten. KPJ nastoji steći što veću neovisnost od Kominterne. Dominantnom linijom partije postaje borba za nacionalnu i socijalnu ravnopravnost, pretvaranje Jugoslavije u demokratsku državu ravnopravnih naroda i narodnosti te stvaranje širokoga antifašističkog fronta demokratskih snaga.

Uskoro se u propagandnim tekstovima više se ne obraćaju radničkoj klasi, već narodima. Jedan se tekst iz 1937., primjerice, zove *Radnici! Radni narode! Slovenci!*, a *Proglas komunističke stranke Hrvatske* iz iste godine započinje s „Hrvatski narode!”. U oba se teksta obraćaju mnogim društvenim slojevima – seljacima, malim trgovcima i obrtnicima, poštenoj inteligenciji, građanstvu. U ovim i drugim tekstovima objašnjavaju kako su borbe radništva i borbe za narodno oslobođenje povezane, kako treba zaštititi slovensku i hrvatsku industriju i radništvo od vanjskih kapitalista i od Beograda. Njihove interese treba zaštititi od beogradske banke i centralizacije putem poreza, davanjem financijskih sredstava i povoljnim kreditima.

Iste 1937. godine, Stjepan Cvijić, brat Đure Cvijića, u Chicagu objavljuje brošuru o narodnoj fronti pod naslovom *Radnička klasa i hrvatski narodni pokret*. Ubrzo je zabranjena u Jugoslaviji, ali je cirkulirala ilegalno. Cvijićev stav iznesen u brošuri bio je stav većine vodećih članova partije u to vrijeme. U potpunosti je podržao liniju narodnoga fronta te je pozvao na uspostavljanje nove ustavotvorne skupštine u Jugoslaviji koja bi donijela rješenje koje bi zadovoljilo većinu srba, slovenaca i hrvata. Osim toga je pozvao i na nacionalno samoodređenje crnogoraca i makedonaca. Za njega je socijalizam kraj-

²⁰ KP Hrvatske i KP Slovenije osnovane su 1937., KP Makedonije i KP Bosne i Hercegovine 1943., KP Srbije 1945. godine. KP Kosovo i KP Vojvodina osnovani su 1944. kao pokrajinski komiteti KPJ koji će od 1945. biti dio KP Srbije. Posebne partijske organizacije, odnosno Savez komunista (SK) Kosova i SK Vojvodine, osnovane su tek 1968. godine.

nji cilj borbe za demokratsku Jugoslaviju te će on, između ostalog, dokinuti nacionalističke tenzije u zemlji. Naglasio je da bi sve „nacije” trebale imati i svoje vlastite ustavotvorne skupštine unutar kojih bi one moglo slobodno odlučiti o priključivanju Jugoslaviji, a skupštine bi trebali imati i narodi Bosne i Hercegovine, Kosova i Vojvodine. To je ideja bliska modelu Josipa Broza Tita koji je uključivao novu ustavotvornu skupštinu tijekom rata (AVNOJ) kao i pokrajinske skupštine, te koji je postao osnovom za republike i pokrajine u socijalističkoj Jugoslaviji.

U periodu narodnoga fronta (1935. – 1939.) je politika KPJ zbog mobilizacije protiv fašizma dobila neke nove momente. Iako je „velikosrpska hegemonija” i dalje bila glavni neprijatelj, KPJ je napadala pokušaje imperijalističkih sila da iskoriste periferne nacionalizme. U ovom periodu, prvenstveno pod utjecajem Tita se u retorici KPJ privremeno javljaju i elementi jugoslavenskog patriotizma.

Debate oko nacionalnoga pitanja su zaoštrene u ožujku 1938. nakon nacističke aneksije Austrije i dolaskom njemačkih trupa do granice Jugoslavije. S ciljem obrane države, vodstvo KPJ je tom prilikom izdalo proglas kojim je pozvalo na suradnju ne samo s Ujedinjenom opozicijom²¹ već i s jugoslavenskim monarhističkim centralistima i nacionalistima koji su se protivili vlasti. Proglas je izazvao oštre kritike od strane KP Hrvatske čije je vodstvo tvrdilo da za njih takva suradnja ne dolazi u obzir. Neki su hrvatski komunisti riješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja postavili kao preduvjet za njihovu podršku ujedinjenoj Jugoslaviji. Tito je oštro kritizirao takvu poziciju kao sektašku. Hrvatsko nacionalno pitanje opet je eskaliralo u prosincu iste godine tijekom izbora. Kako je Hrvatska bila jedno od uporišta komunista na izborima 1920., KPJ se nadala ponavljanju tog uspjeha. Međutim, neslaganja između vodstva KPJ i KPH su to onemogućila. KPH je masovnu podršku HSS-u doživljavala kao znak da je prema javnom mnijenju jedino ta partija istinska zastupnica hrvatskih nacionalnih interesa pa su stoga smatrali da bi konfrontacija s HSS-om još više umanjila podršku KPJ među „hrvatima”. KPH je stalno naglašavala da je Hrvatska poseban slučaj u Jugoslaviji te da je za narodnu frontu jedino ispravno da bude na liniji s partijom koja predstavlja interese „hrvata”, a koja smatra da su oni potlačeni u Jugoslaviji. Dok je KPH provodila taktiku infiltracije u HSS i druge organizacije Ujedinjene opozicije, Tito i Privremeno rukovodstvo²² optuživali su je za podilaženje hrvatskim nacionalistima, unatoč tome što je KPJ i drugim prilikama koristila iste taktike. Sukobi oko nacionalnoga pitanja uzrokovani slučajem KPH²³ nastavit će se u partiji i nakon 1940. godine.

²¹ Ujedinjena opozicija, odnosno Zemaljska oporbena lista Bloka narodnog sporazuma, bila je politička lista koja se na izborima za narodne poslanike Kraljevine Jugoslavije 1935. godine suprotstavila vladajućoj Jugoslavenskoj nacionalnoj partiji. Listu su činile sljedeće partije: Seljačko-demokratska koalicija, Jugoslavenska muslimanska organizacija, jedno krilo Demokratske stranke (Ljubomira Davidovića) i jedan dio Zemljoradničke stranke. Nositelj liste bio je Vlatko Maček. Ujedinjena opozicija je zastupala federalističko državno uređenje Kraljevine Jugoslavije.

²² Tito je 1936. godine imenovan organizacionim sekretarom CK KPJ. i zamjenikom Milana Gorkića koji je postao generalni sekretar. U svibnju 1937. Tito je u zemlji formirao Privremeno rukovodstvo. Milan Gorkić, pravim imenom Josip Čizinski (1904. – 1937.), bio je generalni sekretar KPJ od 1936. do 1937. godine. Sa 17 godina postaje sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu, s 18 godina zamjenik je glavnog urednika sindikalnog lista *Radničko jedinstvo*. Godine 1923. tajno napušta zemlju i sudjeluje na Drugoj partijskoj konferenciji SKJ u Beču. Iz Beča upućuje ga u Moskvu na školovanje. Radi u aparatu Kominterne obavljajući razne dužnosti. U periodu između 1928 i 1935 Gorkić vrši funkciju Organizacionog sekretara Komunističke omladinske internacionale. Piše brojne brošure i članke u raznim časopisima. Kao instruktor Komunističke internacionale putovao je po raznim europskim zemljama. U rujnu 1936. Izvršni komitet Kominterne smijenio je sve članove Centralnog komiteta KPJ osim Gorkića. On je 9. rujna 1936. imenovan za generalnoga sekretara KPJ, dok Josip Broz postaje organizacioni sekretar. Godine 1937. pozvan je u Moskvu gdje je u srpnju ili kolovozu uhićen. Navodno mu je suđeno kao gestapovskom špijunu nakon čega je likvidiran.

²³ Radi konteksta, valja se kratko osvrnuti i na politiku Kraljevine u ovom periodu. Strah da bi unutarnje podjele oko hrvatskoga pitanja, povezane s utjecajem vanjskih sila (fašističke Italije u prvom redu), mogle postati prijetnja opstanku i sigurnosti jugoslavenske države, potakle su krajem tridesetih kneza Pavla I., namjesnika Kraljevine nakon ubojstva Aleksandra 1934. do 1941., i političku elitu da modificiraju konstitutivni koncept narodnoga jedinstva zbog kompromisa s hrvatskim konceptom nacije. Prethodni koncept narodnog jedinstva prema kojemu jugoslavenska država stvara jednu, jugoslavensku naciju napuštena je Sporazumom iz kolovoza 1939. između Krune i hrvatskih političara predvođenih Vladkom Mačekom. Tim je sporazumom formirana autonomna Banovina Hrvatska u okviru Kraljevine Jugoslavije. Prema historičarima, taj je sporazum smanjio tenzije između „hrvata” i ostalih segmenata južnoslavenskih naroda, značio stavljanje hrvatskog pitanja *ad acta*, zakratko eliminirao dvije radikalne opcije za budućnost Jugoslavije: doktrinu radikalnoga jugoslavenskog integralizma i doktrinu hrvatskog separatizma.

Nacionalistička i oportunistička politika KPJ postaje posebno evidentna rijekom rata. *Proglas Centralnog komiteta KPJ* od 12. srpnja 1941. započinje s „Narodi jugoslavije!” te se u posebnim paragrafima obraća „hrvatskom narodu” i „srbima”. Poziva se na ustanak protiv fašista, njemačkih okupatora i ustaša te naglašava kako je potrebno očuvati „nacionalne tekovine” i „slavne tradicije”. Spominju se i „sinovi hrvatskog naroda”, „svetlo hrvatsko ime” i „slavni preci”. Tijekom cijeloga ratnoga perioda, KPJ je princip nacionalne emancipacije isticala daleko više nego ideju socijalne pravde i socijalističke revolucije. Osim političkoga oportunizma, to je bio i izraz lojalnosti prema glavnim saveznicima, Ujedinjenom Kraljevstvu i Sovjetskom savezu, koji su preporučali da se ne otvaraju politička pitanja (a posebno ne u formi građanskoga rata) usred rata za oslobođenje zemlje od okupatora.

Osim nacionalističke politike i retorike, oportunizam se ogledao i u političkim savezništvima s buržujskim partijama. Narodni front u Jugoslaviji uključivao je reformističke socijalističke partije kao i buržujске stranke koje su prihvaćale vodstvo KPJ. Za Josipa Broza Tita narodni front je u suštini podrazumijevao infiltraciju u legalne partije i stvaranje čelija unutar njih koje odgovaraju Centralnom komitetu KPJ. Ovom je taktikom KPJ stekla bazu unutar svih većih partija te povećala svoje članstvo s 1500 u 1937. godini na 8000 u 1942. godini.

Dugo je vremena trebalo da vrh partizanskoga pokreta otvoreno prizna svoju komunističku političku orijentaciju. Umjesto toga, isticali su patriotski karakter svoje borbe, govoreći o bratstvu i jedinstvu, idealu koji se lako mogao identificirati s liberalno-demokratskim vrijednostima. Čak ni kad je krajem 1943. postalo jasnije da će nova Jugoslavija biti politički drugačija od stare, i dalje se socijalizam ne nalazi u programu nastupajuće vlasti, borba protiv kapitalizma uopće se ne spominje, a monarhija nije zabranjena. Partizanska je retorika vješto ujedinjavala specifične nacionalističke patriotske elemente s jugoslavenskim elementima koji su bili privlačni mnogima. Također, obećavala je radikalne promjene, ali bez konkretiziranja o kakvim se promjenama radi. Partizanski pokret i ideja nove Jugoslavije zahvatili su mnoge različite struje i populacije nudeći svima ponešto, ali nikome ništa specifično.

U historiografiji i teorijskim tekstovima iz perioda socijalističke Jugoslavije govori se kako je „prva povijesna zasluga Komunističke partije Jugoslavije upravo u tome što je spoznala vezu klasnog i nacionalnog kao jedinu mogućnost borbe za socijalizam u Jugoslaviji i što je na platformi demokratskoga patriotizma znala uspješno organizirati revolucionarnu borbu koja je imanentno sadržavala svakodnevno prožimanje klasnog i nacionalnog, nacionalne slobode i klasne emancipacije, nacionalne afirmacije i socijalnog progressa”²⁴ Historijski se događaji evaluiraju iz perspektive koja je već upoznata s time koje će struje unutar KPJ dominirati i koji će biti rezultati rata. Samo pobjede, bilo kao dominacija neke struje unutar partije bilo kao pobjeda u ratu i osvajanje vlasti, diktiraju koja će se pozicija označiti kao ispravna i „lijeva”, a koja kao zabluda i „desna”. To nije samo stvar ideologiziranosti literature iz socijalističkoga perioda, jer čak i u vrlo recentnoj literaturi iz post-socijalističkog perioda ne postoji nikakvo propitivanje kategorija poput primjerice partijske „ljevice” i „desnice”. Mnogi_e komunisti_kinje iz članstva KPJ su u međuratnom periodu imali originalne i razrađene ideje o nacionalnom pitanju kao i srce na mjestu. Ipak, politika same partije oko mnogih pitanja, tako i oko nacionalnog, nije bila utemeljena na analizi kapitalističkih društvenih odnosa i moći koje je radništvo imalo da potencijalno te odnose dokine, već isključivo na analizi političke moći. Također, nije se vodila ciljem širenja komunističke ideje među što širom populacijom, jer u suprotnom te ideje ne bi bile namjerno skrivane. Cilj je isključivo jačanje moći partije, neovisno o načinu. Kada marksisti/boljševici govore o razlici između reforme i revolucije, oni govore samo o različitim metodama osvajanja vlasti. Sam cilj, osvajanje vlasti, ne propituje se. Ako je to cilj, jasno je da će taktike biti neprestano mijenjane ovisno o okolnostima. KPJ je u međuratnom periodu o nacionalnom pitanju iskušala gotovo sve pozicije koje su o tom pitanju u jugoslavenskom kontekstu uopće bile moguće. Da rezimiramo samo neke momente u grubim crtama. Od početnoga prihvaćanja jugoslavenskoga nacionalnog unitarizma (1919. – 1921.) i zalaga-

Također, smanjio je prisutnost radikalnih antijugoslavenskih, antisrpskih i antihrvatskih retorika u javnosti. S druge strane, Sporazum je promovirao koncept koji više nije mogao biti spojiv s prvobitnom idejom identiteta jugoslavenske države i nacije.

²⁴ Citirano iz: Šušar, Dujić i Mimica: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Zagreb: Naše teme, 1970.

nja za Jugoslaviju kao sovjetsku republiku koja bi bila dio federacije balkansko-podunavskih zemalja (1919. – 1934.), preko priznanja da „srbi“, „slovenici“ i „hrvati“ predstavljaju tri različite nacije (početak dvadesetih), zalaganja za Federativnu radničko-seljačku republiku Jugoslaviju (1924.), otvorenog podržavanja nacionalističkih pokreta (1926. – 1935.), privremenoga povratka jugoslavenskom patriotizmu tijekom perioda narodnoga fronta, ali uz paralelno zaoštavanje hrvatskog pitanja i infiltraciju u buržoaske partije (1935. – 1939.) do intenzifikacije nacionalističke retorike tijekom rata. Sve što je u nekom trenutku moglo doprinijeti jačanju moći KPJ postalo je ‘ispravni marksistički stav’, a sve suprotno od toga ‘zabluda’.

Nacionalizam i primarna akumulacija

Period takozvanoga revolucionarnog etatizma 1945. – 1963.

Nacija je specifična narodna zajednica nastala na osnovi društvene podele rada epohe kapitalizma, odnosno na razvojnom nivou proizvodnih snaga kada je kvantitet viška društvenog rada počeo da se pretvara u novi kvalitet društvene integracije na višem stepenu, to jest na kompaktnoj nacionalnoj teritoriji, odnosno u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopšte.

Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, 1939.

Tijekom rata su u okviru pet „nacija“ (Crne Gore, Makedonije, Srbije, Hrvatske i Slovenije) te Bosne i Hercegovine²⁵ formirani glavni štabovi i zemaljska vijeća te zajednička tijela na razini federacije – vrhovni štab, Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i druga. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a, 1943. godine donesena je državnopravna odluka da se Jugoslavija izgradi na federativnom principu „koji će obezbijediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno, naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“. Nakon toga zasjedanja, nacionalna antifašistička vijeća svih naroda Jugoslavije konstituirala su se u vrhovne organe vlasti u federativnim jedinicama i potvrdila odluke AVNOJ-a čime su postavljeni ustavno-pravni temelji „Jugoslavije kao ravnopravne zajednice jugoslavenskih naroda i narodnosti“. Prvi ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ)²⁶ donesen 1946. godine potvrdio je odluke drugog zasjedanja AVNOJ-a. Svaka nacija konstituirala se kao politička posebnost izražena u narodnoj republici, uz izuzetak Bosne i Hercegovine (vidi fusnotu 26). Iako u ovom periodu nema mnogo rasprava o nacionalnom pitanju, identiteti političkih i državnih institucija Jugoslavije kakvima ih je koncipirao politički vrh bili su dakle etnički i nacionalno utemeljeni, jer je Jugoslavija bila zemlja južnoslavenskih naroda i nacija, a nacije su se konstituirale u republike. Stoga, iako je bilo popraćeno manjom tendencijom kulturne i jezične homogenizacije nego kod nekih drugih nacionalnih projekata, kao etnički utemeljeno, jugoslavenstvo je također bilo nacionalni projekt s ciljem izgradnje određenoga nacionalnog identiteta. U poslijeratnom periodu, dok je zemlja i dalje bila u opasnosti, jugoslavenstvo je i dalje moglo poslužiti kao temelj eventualnoga otpora. A kada više ne bude potrebno, tu je već spreman sustav nacionalno utemeljenih republika koji na sebe može preuzeti zadatak osiguravanja kontinuiteta reprodukcije države i kapitala.

Radi bolje ilustracije jugoslavenske nacionalne politike, korisno ju je u kratkim crtama usporediti s onom takozvanoga Sovjetskog saveza. Krenimo od sličnosti. U obje zemlje je primijenjen sustav etnoteritorijalnoga federalizma, odnosno „etničke“ grupe su teritorijalizirane i institucionalizirane kroz složenu hijerarhiju jedinica s obzirom na razinu državnosti i suverenosti: sovjetske (SSSR) odnosno socijalističke republike (Jugoslavija), autonomne republike (SSSR) i autonomne pokrajine (Jugoslavija), autonomne oblasti i regioni (SSSR, Jugoslavija) i skupine bez vlastitoga teritorija (SSSR i Jugoslavija). U oba su slučaja republike bile osnovne partijske i administrativne jedinice, kao i teritorijalno definirane nacionalne države titularnih nacija, odnosno većinske etničke skupine. Cilj nacionalnih politika bio je

²⁵ BiH je prije drugoga svjetskog rata smatrana zajedničkim teritorijem dvije nacije – srba i hrvata, kao i muslimana koji su prije drugog svjetskog rata KPJ smatrala za zasebnu etičku grupaciju bez svojstava nacije. CK SK BiH je u maju 1968. godine iznio stav da su se muslimani razvili u naciju što je potvrđeno novim Jugoslavenskim ustavom 1971. godine. Valja naglasiti da su neke republike imale više konstitutivnih naroda, npr. Hrvatska je bila nacionalna država hrvata i srba, a BiH srba, hrvata i muslimana.

²⁶ Preimenovana je u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju donošenjem Ustava iz 1963. godine.

spriječiti prevlast dominantne nacije (Rusa i Srba), uz zadovoljavanje „prava” dominantne etničke skupine na nekom teritoriju, odnosno „konstitutivnoga naroda” na samoodređenje. I u SSSRu i u Jugoslaviji je patriotizam bio prihvatljiv izraz privrženosti novom sistemu i oba su sistema u konačnici ojačala vezu etniciteta, države i teritorija te stvorila osnove za nastanak novih nacija.

Za razliku od SSSR-a gdje su sovjetske republike bile nosioci prava na samoodređenje, jugoslavenski ustav nije specificirao pripada li to pravo republikama ili „nacijama/narodima”. Pitanje osobne nacionalne identifikacije je u sovjetskom savezu bilo rođenjem pripisano obilježje, dok je u Jugoslaviji to bila stvar osobnoga izbora pri popisu stanovništva što je omogućavalo promjenu nacionalne identifikacije, kao i odabiri identiteta „jugoslaven”²⁷. Dok je u SSSR-u postojalo preklapanje sovjetskih i ruskih institucija, odnosno je Ruska Socijalistička Federativna Sovjetska Republika (RSFSR) imala status ostatka teritorija nakon što su druge nacionalne i autonomne republike uzele svoj komad zajedničkog teritorija, u Jugoslaviji je federalizam bio primijenjen i na Srbiju zbog odlučnosti KPJ-a da spriječe da Srbija postane dominantna nacija po uzoru na ruse u SSSR-u. Iz istoga su razloga stvorene dvije autonomne pokrajine – Kosovo i Metohija, i Vojvodina²⁸. Najzad, u Jugoslaviji je stvorena jedna republika bez jasne titularne nacije – BiH, za što ne postoji analogni primjer u SSSR-u.

Ovaj period, koji završava donošenjem novog ustava 1963. godine, naziva se periodom „revolucionarnog etatizma” i obilježava ga formiranje državno-centralističkog sustava, državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju te državno centralističko planiranje proizvodnje i raspodjele, zbog čega država još uvijek ne funkcionira kao federacija. Prema službenim historiografskim interpretacijama ovoga perioda iz 1970ih godina, za takvo uređenje postoje dva razloga. Prvi je da se tek uspostavljeno socijalističko uređenje obrani od kontrarevolucionarnih napada. Drugi razlog je nedostatak drugih modela izgradnje socijalizma, osim onog sovjetskog, u izazovnom kontekstu složenih međunarodnih odnosa. Čvrsti državni centralistički sistem bio je za KPJ jedina mogućnost opstanka države u tom trenutku. U skladu s tim, ideja o odumiranju države koja je na Trećem kongresu Narodnog fronta Jugoslavije 1949. bila postavljena kao jedna od centralnih koncepcija jugoslavenskog socijalizma, spominjala se samo na unutarstranačkim skupovima te nije imala utjecaja na političke odluke.

Nacionalizacija je u Jugoslaviji izvršena u nekoliko faza nakon 1946. godine te je kao i u drugim socijalističkim državama predstavljala materijalnu osnovu moći sloja profesionalnih upravljača. Kako bi taj sloj izvršio svoju političku sudbinu koju je u zemljama razvijenoga kapitalizma već bila izvršila buržoazija, on je svojim glavnim ciljem morao učiniti industrijalizaciju i ekonomski progres. Budući da je teritorij Jugoslavije bio industrijski nerazvijen, a većina populacije seljaštvo, historijska uloga novih država-nacija bila je da osiguraju i učvrste pravno-institucionalni i ideološki okvir za daljnji razvoj kapitalističkoga robno-proizvodnog sistema. Seljaštvo je moralo biti razvlašteno i proletarizirano kako bi moglo biti uključeno u novi ekonomski sistem. A da bi se stanovništvo moglo legitimno koristiti kao resurs u skladu s novom ideologijom, ono se moralo smatrati konstitutivnim narodom ili nacijom. Za pripadnike nacije oslobođene od vanjskoga okupatora, rad više nije teret i eksploatacija već nacionalna obaveza koja se ispunjava s radošću. Već 1937. godine u proglasu Komunističke partije Hrvatske²⁹, vidimo kako KP gleda na radništvo kao na resurs: „Svima klevetnicima koji kleveću Komunističku stranku zbog nehaja za svoju zemlju i svoj narod, mi komunisti dovikujemo: Mi, komunisti, volimo svoju domovinu i svoj narod!”, „...potrebno je da hrvatski radnici, organizirani u tim organizacijama, vode zajednički borbu protiv zajedničkih neprijatelja – hrvatskih i tuđih kapitalista, – koji najbezdušnije izrabljuju i uništavaju dragocjeni narodni kapital – hrvatsko radništvo.” Nacionalizam kao dio diskursa KP-a nije imao samo ulogu mobilizacije naroda protiv vanjskog okupatora tijekom rata, već i ulogu aktivnoga

²⁷ Suprotno tendenciji službene politike koja u ovom periodu potiče identificiranje kao „jugosloven _ka” kao izraz privrženosti socijalističkoj Jugoslaviji, što će već od 1960. prestati biti službena politika, ta će identifikacija rasti upravo u tom idućem periodu, dosežući vrhunac u 80im godinama.

²⁸ RSFSR je također imala u sebi autonomne republike, ali one nisu imale istu simboličku težinu kao Kosmet i Vojvodina za Srbiju.

²⁹ Vidi Proglas komunističke stranke Hrvatske, u: Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ/SKJ, Zagreb: Udžbenici i priručnici politologija 5, 1978.

postovjećivanja ljudi s rintanjem za državu nakon rata. Zadaća nacionalnih entiteta i institucija nije bila kultiviranje jezika, kulture i običaja, već razvoj ekonomije, pretvaranje seljaštva u radništvo i vojsku, a sitno-buržujskih pogona u velika kapitalistička poduzeća.

U poslijeratnom periodu pretvaranje seljaštva u radništvo još nije bila potpuno izvršeno, a postojala je potreba za akumulacijom početnoga kapitala kako bi sustav robne proizvodnje dobio novi zamah. Kao i u slučaju drugih zemalja bez vanjskih kolonija, primarna akumulacija mogla je biti izvršena putem eksproprijacije seljaštva, i to najbolje onih seljaka koji još nisu imali status nacije. Najveći pritisak na seljaštvo vršio se u razdoblju od 1946. do 1953. godine, a podrazumijevao je prisilni otkup poljoprivrednih proizvoda i kolektivizaciju koja je provođenja po uzoru na onu u takozvanom Sovjetskom savezu. Količina određenih poljoprivrednih proizvoda koje je seljaštvo moralo prodati državi nerijetko je bila veća od prosječne količine proizvoda proizvedene u toj godini, što je dovelo do nekoliko seljačkih pobuna. Jedna od takvih pobuna bio je oružani ustanak seljaka iz Cazinske krajine u Bosni i Korduna u Hrvatskoj koji je izbio 6. maja 1950. godine. Velika većina pobunjenika iz bosanskoga dijela bili su Bošnjaci. Mnogi ljudi još nisu bili obnovili svoje kuće nakon rata, nisu mogli prehraniti svoje obitelji, a ispunjavanje ionako nereálnih obaveza prema državi te je godine bilo dodatno otežano velikom sušom. Stoga ih je država brutalno pritiskala policijskim nasiljem, konfiskacijom imovine i mobilizacijom na prisilan rad u šumama, gradilištima i tvornicama. Tijekom ustanka, seljaštvo je zapalilo nekoliko arhiva lokalnih vlasti, razoružalo nekoliko policajaca, rušilo telegrafске stubove, konfisciralo nekoliko zadružnih skladišta i zarobilo nekoliko političkih funkcionera. Država je ustanak brzo ugušila poslavši na pobunjeno seljaštvo nekoliko stotina vojnika. Uhapšeno je više od sedamsto ljudi, petnaestak ih je ubijeno prilikom hvatanja, osamnaest ih je osuđeno na smrt, 275 osoba je osuđeno na velike zatvorske kazne uključujući i doživotne, a od posljedica teških radova u zeničkom rudniku umrlo je više osuđenika, neki su izvršili samoubojstvo. Između 70 i 100 obitelji bošnjačkih ustanika prisilno je preseljeno u Srbac stočnim vagonima bez vode i hrane. U Srbcu su se stariji prognanici bavili prošnjom, a djeca su čuvala stoku bogatijim mještanima.

Godine 1939. u svojoj knjizi *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Edvard Kardelj, od ožujka 1945. potpredsjednik Savezne vlade a zatim i ministar vanjskih poslova, naciju definira na slijedeći način: „Nacija je specifična narodna zajednica nastala na osnovi društvene podele rada epohe kapitalizma, odnosno na razvojnom nivou proizvodnih snaga kada je kvantitet viška društvenog rada počeo da se pretvara u novi kvalitet društvene integracije na višem stepenu, to jest na kompaktnoj nacionalnoj teritoriji, odnosno u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopšte.”³⁰. Valja ipak reći da su mnogi elementi robno-proizvodne podjele rada omogućeni tek zahvaljujući naciji-državi, njezinom pravnom okviru i vojsci. U tome je socijalistička Jugoslavija bila znatno uspješnija od prethodnih država. KP je svojom nacionalno-oslobodilačkom retorikom tijekom rata, svojim nacionalno i etnički baziranim republičkim sistemom i institucijama, svojom vojskom te kasnije sistemom radničkoga samoupravljanja na ovim postigla do tada neviđenu razinu i, kako bi rekao Kardelj, „kvalitet društvene integracije”.

Kapitalistički sustav društvene regulacije efikasan je samo ako je svaki segment društva njemu podređen i od njega ovisan. Dakle, nakon što su uspostavljene nacije-države, primarna akumulacija nakon rata u Jugoslaviji odvijala se u nekoliko usporednih procesa: 1) eksproprijacija seljaštva; 2) pripitomljavanje i koncentracija radništva putem udarničkoga rada, uvođenja sve većeg broja radnika u tvornički rad i urbanizaciju, 3) uspostavljanje državnoga vlasničkoga monopola. U svim je tim procesima etnički baziran jugoslavenski nacionalizam igrao bitnu ulogu u poistovjećivanju populacije s novim režimom rada i državne vlasti. Privremeni centralni državni monopol kao jedan od načina osiguravanja kontinuiteta države i kapitalističke proizvodnje u idućoj će fazi biti zamijenjen sasvim drugačijim metodama.

Nacionalizam i dominacija države nad društvom

period takozvanoga socijalističkog samoupravljanja od 1963. nadalje

U socijalističkim samoupravnim odnosima interesi radničke klase, koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji, postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi klase.

³⁰ U drugom dopunjenom izdanju iz 1957., Kardelj kritizira Staljina i nasuprot njemu tvrdi kako nacionalno pitanje nije samo pitanje seljaštva nego cijelog društva – gradske sitne i srednje buržoazije podčinjene nacije te inteligencije koje obje igraju ulogu u narodnooslobodilačkim pokretima.

Tito, referat – X. kongres SKJ

Na VIII. kongresu Saveza komunista 1964. godine³¹ nacionalno pitanje stavljeno je na dnevni red zbog borbe između republika oko distribucije centraliziranoga nacionalnog dohotka, krize proizvodnje i drugih problema koje je navodno stvorio centralistički državni sistem. Nasljeđe revolucionarnoga etatizma od jednom je trebalo likvidirati, pa se iste godine pristupa privrednoj reformi koja će omogućiti „slobodnije društveno-ekonomske odnose” i djelovanje „objektivnih ekonomskih zakonitosti”. Na istom kongresuuz Titovo je ime na glasačkom listiću po prvi put pisalo Hrvat, a ne Jugoslaven.

Godinu dana ranije novi je ustav potvrdio radničko samoupravljanje kao temelj društvenoga uređenja i, u načelu, stvorio pravne pretpostavke za njegov daljnji razvoj. Uvođenje samoupravljanja započelo je još početkom 1950ih godina te je ono dva puta reformirano – 1960ih i 1970ih – u smjeru sve veće slobode tržišta.

Ključna osoba u kreiranju nove ekonomske politike bio je Boris Kidrič, dugogodišnji čelnik Komunističke partije Slovenije. Kidrič je vjerovao da se jugoslavenska alternativa sovjetskoj „socijalističkoj prvobitnoj akumulaciji” nalazi u „socijalističkoj robnoj proizvodnji” koja je nužna u prelaznom periodu od kapitalizma prema komunizmu. Nužnost ovakvoga modela, za njega, proizlazi iz neuspjeha SSSR-a – etatistički socijalizam neizbježno dovodi do jačanja birokracije, gušenja socijalističke demokracije te, konačno, do pretvaranja državnog socijalizma u državni kapitalizam. A kako bi se spriječio daljnji razvoj kapitalizma, orema Kidriču, potrebno je društvo organizirati prema zakonu vrijednosti, iako taj zakon predstavlja samu suštinu kapitalističkoga načina proizvodnje i društvene regulacije. Već je na plenumu centralnog komiteta KPJ u siječnju 1949. Kidrič istaknuo kako centralizirana kontrola nad distribucijom ugrožava slobodno funkcioniranje ekonomskih zakona koji su glavni poticaj proizvodnje. Na šestom kongresu KPJ 1952. Kidrič insistira na tom pristupu: „...novi ekonomski sistem mora biti baziran na objektivnim ekonomskim zakonima i u najvećoj mogućoj mjeri izbjeći administrativno gušenje tih zakona”. Ne bi li se osigurao rast, kvaliteta i raznolikost materijalnih dobara te normalizacija uvjeta života, potrebno je podignuti proizvodnost rada, odnosno uvesti radno-intenzivne inovacije u proizvodnju.

SKJ se našao pred problemom: kako natjerati radništvo na više rada, a istovremeno ostati unutar socijalističkih ideoloških okvira. Zanemarena tijekom prethodnog perioda, ideja o odumiranju države sada je uzdignuta na nivo vladajuće doktrine. Osim što je poslužila partijskom dokazivanju prednosti socijalističke demokracije i nesocijalističkoga karaktera SSSR-a, ona je omogućila ideološku legitimaciju institucionalnih promjena u smjeru jačanja uloge tržišta, a institucionalizirana je prvenstveno putem koncepta radničkoga samoupravljanja. Samoupravljanje, uvedeno odozgo, a ne kao rezultat radničke borbe, kao koncept je omogućilo niz stvari. Kako je prihod nekoga radnog kolektiva sada ovisio o njihovom uspjehu na tržištu, svatko je individualno bio motiviran vlastitim preživljavanjem da radi što više. Na taj je način povećana produktivnost te su stvoreni socioekonomski uvjeti za daljnju industrijalizaciju. Istovremeno, ideološki koncepti odumiranja države i radničkoga samoupravljanja u konačnici su osigurali preživljavanje trenutne vlasti, a u širem smislu, kako ćemo vidjeti, i države. Radništvo je prisiljeno na više rada, osiguran je legitimitet države, pa je ona i dalje mogla mirno skrbiti o očuvanju kontinuiteta „objektivnih ekonomskih zakonitosti”, odnosno kapitala.

Prema Laslu Sekelju, samoupravljanje je od početka bilo zamišljeno isključivo kao model administrativne decentralizacije, te je, prema njemu, jedini stvarni rezultat samoupravljanja bilo pomicanje težišta moći sa federacije na republike. U usporedbi s periodom „revolucionarnoga etatizma”, država je i dalje vršila svoju redistributivnu funkciju, samo putem nešto drugačijih institucionalnih metoda.

Ideja bratstva i jedinstva koja je bila dominantna u prethodnom periodu, postepeno je napuštana kako bi ranih šezdesetih bila zamijenjena konceptom socijalističkoga jugoslavenstva, zatim ranih sedamdesetih konceptom zajedništva jugoslavenskih naroda i narodnosti. Od Osmog do Desetog kongresa, paralelno s naglašavanjem važnosti tržišne samostalnosti radnih kolektiva, konzistentno se donose promjene u smjeru jačanja moći i proširivanja ovlasti republika i pokrajina, a koje su opravdavane nužnošću afirmacije nacija u samoupravljanju.

³¹ 1952. godine, Komunistička partija Jugoslavije mijenja ime u Savez komunista Jugoslavije.

Prve naznake napuštanja jugoslavenstva pojavljuju se već na spomenutom VIII. kongresu Saveza Komunističke partije kada dolazi do republikanizacije partije, a Tito se prvi put potpisuje kao Hrvat. Na istom kongresu, najviša partijska rukovodstva republika (na IX. kongresu i pokrajina) dobivaju pravo da samostalno kreiraju vlastitu politiku. Prema Rezoluciji kongresa, kao i prema Kardeljevom i Titovom referatu, osnovni momenti reforme privrednog sustava su: deetatizacija sredstava i odlučivanja na svim nivoima društveno-političkih zajednica, ukidanje svih centralnih fondova namijenjenim privrednim investicijama; samostalnost radnih kolektiva u odlučivanju o cjelokupnoj proširenoj reprodukciji; radne organizacije i njihovi interesi kao nosioci integracionih procesa; slobodno djelovanje ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, itd. Prema Titovom referatu, „Jugoslavenska socijalistička integracija je novi tip društvene zajednice, u kojoj sve nacionalnosti nalaze zajedničke interese”, „međunacionalni ekonomski odnosi moraju biti postavljeni tako da se obezbijedi sve punije osposobljavanje cijele društvene zajednice i svih njenih nacionalnih dijelova”. U svom referatu, Kardelj pak razvija tezu o nacionalnoj ekonomskoj samostalnosti i nacionalnim državama socijalističkog karaktera: „Polazna tačka međunacionalnih ekonomskih odnosa svakako je ona ekonomska samostalnost svakog naroda koja mu obezbeđuje samostalnost u radu i raspolaganju plodovima rada, odnosno u izgradnji materijalne baze sopstvene kulture i civilizacije.” Dok je smatrao da država historijski odumire i da će je zamijeniti asocijacija slobodnih proizvođača, Kardelj je istovremeno insistirao da nacije prirodno tendiraju svojim državama, pa prema tome da Jugoslavija ima historijskoga smisla samo ako svim jugoslavenskim „dovršenim” nacijama omogući ostvarivanje toga cilja. Ostali izlagači na kongresu također su naglašavali veću važnost republika. Primjerice Veljko Vlahović, jedan od tri sekretara u Izvršnom komitetu, kazao je kako „naš razvoj, čiji je izraz novi Ustav, afirmiše naciju u samoupravljanju”, a uz to je u svom izlaganju upotrijebio pojam socijalističke robne proizvodnje.

Nakon Brionskog plenuma, odnosno Četvrte plenarne sjednice Centralnog komiteta Saveza komunističke partije Jugoslavije (CK SKJ) 1966. godine, pravo postavljanja viših i srednjih rukovodilaca prešlo je s organizacionoga sekretara CK SKJ na republičke kadrovske komisije što je dodatno ojačalo moć republičkih organa.

Godine 1968. dogodile su se do tada u Jugoslaviji najmasovnije i najartikuliranije studentske pobune. Započete zbog loših uvjeta života studenata, ubrzo su prerasle u demonstracije protiv klasnoga društva i vladajuće birokratske klase koja je tada proglašena „crvenom buržoazijom”. Način na koji će SKJ reagirati na studentske nemire potvrdio je dotadašnje nacionalističke politike i dodatno zacementirao put kojim će SKJ krenuti. Nacionalizam postaje sredstvo političke manipulacije i preusmjerenja sukoba koji su se događali na drugim linijama, primjerice na klasnoj liniji. Dok su se demonstracije odvijale u Zagrebu, Beogradu, Prištini i drugim gradovima, samo je u Prištini na demonstrante uz policiju izvedena i vojska. S druge strane, u Zagrebu je štab za suzbijanje studentskoga pokreta bio sačinjen od onih koji će ubrzo postati ideolozima hrvatskoga nacionalizma, a k tome su ovlašteni članovi SKJ na zborovima studenata govorili „da su u Beogradu četnici preuzeli vlast”. Nacionalizam sve više postaje nova legitimacijska osnova SKJ.

Na Devetom kongresu SKJ, 1969. godine, otvoreno se naglašava nacionalna samostalnost kao konstitutivni princip jugoslavenskoga socijalizma. Osim termina nacionalna samostalnost, upotrebljava se i termin nacionalni suverenitet. Ovo su bili opći partijski stavovi o nacionalnoj samostalnosti izneseni na kongresu: da se „stvarna sloboda, suverenost i ravnopravnost nacija temelje na društvenom i ekonomskom položaju radnog čovjeka. I obrnuto, društveni položaj radnog čovjeka ne može dobiti socijalističku sadržinu bez ostvarivanja slobode, suvereniteta nacija”; da se „samo kao vodeća snaga svoje nacije, odnosno svoje republike, radnička klasa može potvrditi kao vodeća snaga socijalističkog društvenog kretanja u celom društvu”, i da u „današnjim materijalnim i društvenim okolnostima nije moguće potpuno prevazići protivrečnosti nacionalnih interesa u ekonomskim odnosima”. Dakle, službena politika SKJ-a podrazumijevala je daljnju heterogenizaciju radništva prema nacionalnoj osnovi, uz homogenizaciju unutar granica republika. Prema SKJ, proturječnosti nacionalnih interesa osnovne su društvene proturječnosti, a radnička klasa jedne republike ima više zajedničkoga s centrima moći republike kojoj

pripada nego s radničkom klasom drugih republika. Na istom je kongresu Predsjednik SKJ nemire na Kosovu označio kao nacionalističku i iredentističku diverziju.

Istovremeno s naglašavanjem važnosti nacije i jačanjem nacionalnih ekonomija, tijekom osmog, desetog i desetog kongresa, SKJ nominalno kritizira nacionalizam, unitaristički i partikularistički. Problem unitarističkoga nacionalizma jest što u ime „apstraktnog internacionalizma” zanemaruje nacionalno pitanje, a problem partikularističkoga što u ime jedne nacije zanemaruje nacionalna pitanja drugih nacija. Vidimo da kritike obje vrste nacionalizma ne dolaze iz kritike nacionalizma kao takvog, već su same ukorijenjene u nacionalističkim idejama. U suštini, nacionalizam jest zanemarivanje nacionalizma³². Više nego ikad, naglašava se da komunisti moraju prije svega napadati nacionalizam svojega naroda, a tek onda ostalih. Partikularistički nacionalizam se u diskursu uglavnom vezuje uz sloveniju, makedoniju i posebno hrvatsku za koju se koristi izražajnija formulacija separatističkoga nacionalizma. Preciznijih objašnjenja tog nacionalizma nije bilo, osim ideje da je povezan s liberalizmom i tehnokratizmom te da predstavlja političku platformu raznih protivnika socijalizma.

Između Devetoga i Desetoga (1974.) kongresa, princip je nacionalnoga, republičkoga i pokrajinskoga suvereniteta neprestano normativno i institucionalno jačao s paralelnim sužavanjem nadležnosti federacije. K tome, SKJ neprestano učvršćuje svoju moć nad društvom dajući niz ekonomskih privilegija ključnim slojevima društva na republičkoj, pokrajinskoj i lokalnoj razini. Najvažnije promjene na tom području donijeli su ustavni amandmani doneseni 1972. godine koji su predstavljali prvu fazu ustavnih promjena ugrađenih u novi ustav iz 1974. godine. Amandmanima je načelno otvoren prostor da republičkim ustavima svaka republika definira svoju političku organizaciju. Također, amandmani postaju političkom osnovom sve agresivnijega nacionalizma SKH u SR Hrvatskoj. Pišući o pojavi takozvanoga hrvatskog proljeća, odnosno tzv. masovnoga pokreta (MASPOK, 1967. – 1971.), historičari iz perioda Jugoslavije često će reći da su „nacionalisti” (nacionalisti pod navodnicima se odnosi na vanpartijske nacionaliste, jer se u literaturi taj pojam koristi na neodređeni način, vjerojatno kako bi se prikrla činjenica da je i vodstvo i članstvo SKJ bilo nacionalističko) i ustaška emigracija koristili taktiku oslanjanja na nacionalne komuniste, preuzimajući diskurs Saveza komunista kojemu su onda davali svoje naglaske i usmjerenja radi širenja zablude i okretanja diskursa u vlastitu korist. Međutim, isto se može reći i za SKJ koji već neko vrijeme koristi nacionalistički diskurs u svrhu jačanja svoje moći nad društvom i skretanja pažnje s drugih društvenih podjela. K tome, indikativno je da je ustaškoj emigraciji i „nacionalistima” bilo tako jednostavno osloniti se na diskurs SKJ. Konačno, vođe MASPOK-a bili su članovi SKH, Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, a ne neki neodređeni „nacionalisti”.

Paralelno s osudama nacionalizma koje su iznosili Centralni komitet na 10. sjednici i Izvršni komitet u nekoliko navrata, neki članovi SKH 1970. i 1971. otvoreno govore kako su napadi na nacionaliste napadi na sam CK SKH, kritizirajući nedovoljno nacionalističke članove SKH. Pitanje hrvatskih nacionalnih interesa postaje mejnstrim te se oni koji ih zagovaraju u partiji smatraju „progresivnima”. Sastanak Izvršnog komiteta SKH s Titom³³ 4.7. 1971. trebao je imati funkciju primirivanja više nacionalističkoga dijela SKH. Međutim, oni su nastavili sa savezništvima s nacionalistima izvan SKH te su, k tome, imali ambiciju da upravo SKH, odnosno njezina „progresivna jezgra” bude na čelu MASPOK-a. Nije bilo riječ o nekoliko marginalnih članova SKH, već o osobama iz samog vrha. Zahtjevi MASPOK-a kretali su se od smanjenja udjela profita stvorenoga u SR Hrvatskoj koji se šalje u centar federacije, preko suprotstavljanja većoj zastupljenosti ljudi kojima je pripisana srpska nacionalnost u politici, vojsci i tajnim službama, do promicanja ideje kako je hrvatska varijanta jezika posebna u odnosu na srpsko-hrvatski jezik. Funkcioneri SKH i „nacionalisti” govorili su istim jezikom: i jedni i drugi naglašavali su nužnost nacionalne države i tezu o opljačkanosti Hrvatske. Gledajući u kojem smjeru idu stvari, mnogi „umjereniji” članovi SKH počeli su prihvaćati nacionalističke argumente iz oportunizma. Na studentskim prosvje-

³² Primjer takva stava iznose Švar, Dujić i Mimica u „Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu”; u: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Zagreb 1970: „Nacionalizam je teorija i praksa suprotstavljanja klasnog interesa nacionalnom, njihovog razdvajanja i međusobnog poništavanja.”

³³ Kad je Tito bio prisiljen kritizirati MASPOK, više je nego ikad ranije isticao da je hrvat. Navodno se u MASPOK-u pjevala pjesmica „Druže Tito / ljubim te u čelo / daj obuci / ustaško odijelo.”

dima koji su izražavali podršku nacionalističkoj politici SKH mogle su se čuti parole poput „Hrvatske banke moraju zadržati svoja sredstva u svojim trezorima” i „Živjelo bratstvo”, bez jedinstva. Unutar partije, te unutar nekih institucija i radnih organizacija od strateškog značenja, počinju se vršiti pritisci na one koji se ne priklanjaju MASPOK-u koji sada već zahtjeva nacionalnu valutu, nacionalnu armiju i teritorijalna proširenja. Nacionalisti izvan SKH stvaraju svoje organizacije u radnim kolektivima te donose kadrovske promjene po nacionalnosti u ime „pomlađivanja” i „stručnosti”, što podržavaju neki iz vrha SKH, predstavničkih tijela i organa vlasti, kao i neki od poslanika u Saveznoj skupštini (npr. Marko Veselica, Jure Sarić). Konačno, neki od zahtjeva hrvatskoga MASPOK-a bit će prihvaćeni kao službena politika važeća za sve republike i integrirani u ustav 1974. godine. Za usporedbu, kad će 1981. godine izbiti nemiri na Kosovu, na demonstrante će biti poslana vojska s tenkovima, a bit će i ubijenih, iako će njihovi zahtjevi biti daleko skromniji od zahtjeva MASPOK-a. Naime, tražit će status republike, ustav umjesto statuta, posebne državne praznike i zastavu.³⁴ Kosovski albanci nisu bili priznati kao nacija već kao narodnost, a čini se da su neki nacionalizmi smatrani opasnijima od drugih. Opasniji su očito bili nacionalizmi „nedovršenih” nacija, iako su kriteriji da bi neka nacija bila priznata kao „dovršena” bili potpuno arbitrarni, odnosno vodili su se liberalnom logikom da su dovršene nacije one čiji politički „predstavници” imaju veći pristup moći.

Na Desetom kongresu 1974. Tito izjavljuje: „U socijalističkim samoupravnim odnosima interesi radničke klase, koja se izborila za položaj vladajuće klase u naciji, postaju interesi nacije, a interesi nacije postaju interesi klase” (referat, X kongres SKJ, „Komunist” Beograd 1974, str 47). Iste godine donijet je novi federativni ustav, ustavi republika i po prvi put ustavi autonomnih pokrajina. Državni suverenitet dobivaju republike, a politički legitimitet nacije, odnosno, konstitutivni narodi. Jugoslavenski narod i jugoslavenski identitet ne postoje više u političkom smislu. K tome, ustavom je potvrđeno korištenje termina „radni ljudi” umjesto radničke klase, te su normativno izjednačeni svi pripadnici jedne nacije, odnosno administrativno-političkih entiteta (republika, pokrajina, općina, mjesnih zajednica).

Ovaj ustavni koncept, koji se ponekad naziva „četvrtom Jugoslavijom”, uglavnom je pripisivan Edvardu Kardelju. Unatoč tome što SKJ nije bila potpuno jedinstvena po tom pitanju³⁵, Kardeljev koncept je u konačnici ipak bio dominantan. Naime, on je dosljedno zagovarao tezu da komunisti moraju ovladati nacijom kojoj pripadaju, te da država mora biti, prema Staljinovoj formulaciji, „socijalistička po sadržaju, nacionalna po formi”. Njegov se koncept jugoslavije bazirao na ideji tzv. „odumiranja države”, dok je istovremeno naglašavao važnost republika kao država u kojima nacije ostvaruju svoju suverenost. Taj je paradoks Kardelj nastojao prikriti neprestanim nominalnim napadanjem etatizma i birokratizma. Dapače, kritike etatizma i birokracije nužan su refren gotovo svakoga teksta iz kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina.

Kako je točno bilo zamišljeno odumiranje države? Prema Kardelju, državu su trebali zamijeniti bezbrojne osnovne organizacije udruženoga rada (OOUR), samoupravne interesne zajednice (SIZ), društveno-političke organizacije, institucije općenarodne obrane i brojne druge organizacije. OOUR-ovi su trebali predstavljati demokratizaciju društva na razini same proizvodnje te je putem njih radništvo trebalo upravljati vlastitim radom i cjelokupnom društvenom reprodukcijom. Međutim, u kombinaciji s tržištem i nacionalnim republikama, sve čemu su doprinijeli bila je ekstremna atomizacija, jačanje dominacije države nad društvom i nacionalnim podjelama među radništvom. Svakom OOUR-u drugi OOUR-ovi predstavljaju konkurenciju, republičke ekonomije postaju nacionalnim ekonomijama, te je horizontalno povezivanje radništva preko granica republika izrazito otežano. Već od 1965., republike su imale autonomne bankarske sustave, s time da je opstao jedinstven porezni sustav. Krajem 1976. godine, 2.892 radnih organizacija (RO) imale su 15.302 OOUR-a, od toga je sjedište OOUR-a samo u

³⁴ Dodjeljivanje ili ne dodjeljivanje određenih prava pojedinih grupa često se opravdavallo opsegom sudjelovanja te grupe u ratu. Primjerice, jedan od glavnih argumenata protiv stvaranja Republike Kosovo 1945. bilo je slabo sudjelovanje kosovskih albanaca u partizanima.

³⁵ Od osmoga kongresa, zatim intenzivno tijekom ustavne debate pa sve do raskola SKJ u januaru 1990., vodit će se rasprave između podržavatelja Kardeljeva koncepta i zagovornika prethodnog koncepta socijalističkog jugoslovenstva. Ipak, pitanje je koliko su ta dva koncepta suštinski različita s obzirom da se oba temelje na uspostavljanju i jačanju etnički definiranih nacionalnih država.

2,1% slučajeva bilo u drugoj republici od središta radne organizacije, a 1981. 4.541 RO s 21.488 OOUR-a u drugoj republici sjedište je imalo još manje, svega 1,5% OOUR-a. Godine 1976. u Jugoslaviji je bilo 123 SOUR-a (Složene organizacije udruženog rada) s 887 RO-a od kojih su samo dvije imale sjedište izvan matične republike SOUR-a. Krajem 1980. godine bilo je 364 SOUR-a s 2.807 RO-a od čega je samo 45 ili 1,6% imalo sjedište u drugoj republici (Korošić, 1988.) Od 1970., kada je započela inflacija, trgovina među republikama pala je na 20% u usporedbi s ukupnom ekonomskom aktivnošću.

OOURizacija ne samo da je fragmentirala radničku klasu prema nacionalnoj osnovi, već je, suprotno Kardeljevoj intenciji, stvorila ogromnu državnu birokratsku strukturu koja je neprestano rasla u veličini i kompleksnosti. Godinu dana nakon donošenja Zakona o udruženom radu (1980.), u Jugoslaviji je bilo 94.415 OOUR-a. Radi ilustracije složenosti strukture, spomenimo primjer pošte, telefona i telegrafa (PTT). PTT je sadržavala manje od 291 OOUR-a, dvije radne organizacije bez OOUR-a, 26 radnih organizacija s OOUR-ima, četiri radne zajednice koje su imale OOUR-e i 22 druge radne zajednice. Čak je i kontrola zračnog prometa na saveznoj razini bila organizirana u 52 različite jedinice, od kojih su 21 bile OOUR-i. Ovaj sustav zaista jest postigao da više radništva sudjeluje u raznim upravnim tijelima svojih OOUR-ova i SOUR-ovima. Međutim, daleko od toga da je radništvo upravljalo tvornicama i cjelokupnim procesom društvene reprodukcije, ono je sudjelovalo u odlučivanju samo u svojoj maloj jedinici, bez ikakvoga realnog utjecaja na ono što se događa izvan nje.

Kongres samoupravljača jugoslavije je u ovom periodu sazvan samo dva puta – 1971. i 1981. godine. Ideja da se formira Vijeće udruženoga rada u Saveznoj skupštini, kao što je bio slučaj u republičkim i pokrajinskim, nije bila podržana od strane većine te je napadnuta kao unitaristička. S obzirom da jugoslavenska, odnosno nadnacionalna radnička klasa ne postoji, nema potrebe za postojanjem jugoslavenskog skupštinskoga vijeća. Iako je Tito do smrti govorio o ujedinjenoj radničkoj klasi, političari koji su zapravo imali utjecaja na konkretne politike, poput Kardelja i Vladimira Bakarića, zastupali su ideju o nacionalnim radničkim klasama, odnosno o radničkim klasama dovršenih nacija.

U literaturi iz 1970ih godina jačanje nacionalizma od druge polovice 1960ih na dalje pripisuje se etatizmu, birokratizaciji i tehnokraciji. Odnosno, težnji birokratskih, republičkih i tehnokratskih slojeva da ojačaju svoju vlast i moć u ime čuvanja interesa svoje nacije, a na štetu samoupravljanja. Nacionalizam je također pripisivan ekonomskim nejednakostima među republikama, borbama republičkih buržoazija i interesima republičkih lidera. Međutim, kao što je evidentno iz rasprava i zaključaka kongresa SKJ, kao i politika koje je donosio, sam je SKJ tim slojevima dao moć i sistemski je učvršćivao. Kako iznosi Jelka Kljajić-Imširović, aktivna u radikalnoj struji studentskoga šezdesetosmaškoga pokreta, „neke kritikovane konkretnije manifestacije nacionalizma nisu – više je nego očigledno – rezultat delovanja antipartijskih nacionalističkih snaga, već logične konzevence odredjenih sistemskih načela oficijelne partijske politike” (Kljajić-Imširović, 221). „Ideološko i normativno-institucionalno podređivanje klasnih i socijalnih interesa nacionalnim, u ime njihovog jedinstva u okvirima „nacionalne samostalnosti” (VIII kongres), a pogotovo u okvirima „nacionalne suverenosti” (IX kongres), sputavalo je i ograničavalo integrativne procese unutar jugoslavenskog društva, doprinosilo antagonizovanju u suštini identičnih klasno-socijalnih interesa na nacionalnoj osnovi, a time i otežavanju ili blokiranju mogućnosti konstituisanja autonomnog samoupravnog pokreta i autentične klasne i socijalne svesti” (Kljajić-Imširović, 242).

U tekstu „Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu”, (u istoimenom zborniku iz 1970.) Stipe Šuvar, Andrija Dujčić i Vatroslav Mimica su napisali:

„Nacija se formirala i egzistira kao oblik organiziranja klasne podijele društva, koji je „najprirodniji”, pa prema tome i najprogresivniji, na određenom stupnju razvitka ljudskih proizvodnih snaga. ... Da bi naciju povela u pravcu socijalizma i predvodila socijalističku praksu, ona [radnička klasa] se mora što više identificirati sa samom nacijom i iz same nacije isključiti eksploatorske klase i slojeve. Radnička klasa nije, dakle, ni nadnacionalna ni antinacionalna ni anacionalna. Sve dok ona postoji kao klasa i sve dok nacija postoji, radnička klasa se bori za ulogu vodeće klase vlastite nacije. Interesi radničke klase i interesi nacije koju ona vodi nužno su podudarni. U tim okolnostima, narušavanjem nacionalnih interesa ugroženi su klasni interesi, kao i obrnuto. U narodnooslobodilačkim borbama najreljefnije se ogleda bitna povezanost nacionalnog i klasnog interesa, njihova osnovna istovetnost u borbi za progres.”

U istome zborniku, Šefko Međedović kaže:

„Nacija, kao društvena grupacija, kao određeni oblik društvenog života rezultat je društvene podjele rada koju razvija kapitalistički način proizvodnje (i koji je sam rezultat te podjele rada); Stoga nacija predstavlja „krajnju tačku” ovog društva – dovršeno kapitalističko društvo. U tom smislu, tj. kao društveni istorijski oblik društvene zajednice (zajednice društvenog života) ona sačinjava viši istorijski oblik udruživanja ljudi u društvu, oblik podruštvljenja procesa proizvodnje i društvenog života. Nacionalna konstitucija izražava i predstavlja društveni proces ukidanja feudalnih, srednjovjekovnih, patrijarhalnih oblika društvenog života...”

Progres o kojemu govore Šušar, Međedović i drugi isključivo je kapitalistička buržuska preokupacija tipična za jugoslavenske ideologe i teoretičare. Da bi se ostvario progres, cjelokupno društvo mora biti usisano u proizvodnju, državu i naciju. Ništa ne može ostati izvan toga odnosa, a to se postiže putem takozvanoga podruštvljenja. Zahvaljujući jugoslavenskom socijalističkom samoupravljanju i njegovoj sveprisutnoj razgranatoj arhitekturi osnovnih organizacija udruženoga rada (OOUR), kapital je najzad trijumfirao na ovim prostorima: apstraktni rad je donekle racionaliziran i humaniziran te je kao društveni odnos generaliziran na veći dio društva, najamni odnos postaje etatistički odnos, društvo postaje država. Nacija kao „oblik podruštvljenja procesa proizvodnje i društvenog života”, kako kaže Međedović, jest kruna toga procesa i to na dva načina: prvo, kao rezultat konkretnih politika federacije i republika usmjerenih na očuvanje i jačanje koncepta i interesa nacije, i drugo, kao subjektivno ljepilo koje je dodatno privezalo svaku individuu uz interese kapitala i republike/nacije koja joj je pripisana. U tom kontekstu, nikakav autonomni samoupravni pokret kakvoga spominje Jelka Kljajić-Imširović nije mogao imati šanse.

Zaključak

Uloga nacionalističkih politika KPJ u održavanju kontinuiteta kapitalizma i države

Početkom 20. stoljeća je marksističko vodstvo SSDP-a bilo zabrinuto zbog borbenosti tadašnjega radništva u Srbiji. Brinula ih je nezainteresiranost radništva za političku borbu (pod čime su podrazumijevali borbu za osvajanje vlasti) i strahovali su da će zbog previše štrajkova „stranci izgubiti interesovanje da investiraju svoje toliko željene kapitale.”³⁶ Dušan Popović je smatrao da je klasni položaj srpskoga proletarijata bliži lumpenproletarijatu, a Dimitrije Tucović je konstatirao da je masa sklona anarhizmu, i da je treba izvesti na pravi put³⁷. Kapital je i ovdje morao izvršiti svoju „civilizirajuću misiju”³⁸, a radništvo još nije razumjelo i prihvatilo taj put ka komunizmu. Radnička klasa će i dalje ostati borbena. Tijekom cijeloga perioda socijalističke Jugoslavije kao i tijekom rata 90ih godina, neprestano će se događati štrajkovi i pobune. Stoga će kapital i država morati nalaziti uvijek nove strategije slamanja otpora.

Na teritoriju na kojemu se pričalo mnoštvo govora i dijalekata, a različite vizije nacionalnih identiteta i odnosa koje su buržoazije polako gradile još nisu bile sasvim stabilne i afirmirane nacionalnim državama, nacionalni sentiment u nastajanju mogli su KPJ-u poslužiti kao jedna od strategija privlačenja i oblikovanja ljudi kako bi postali upravljivi za njihovu politiku. Zato je nacionalno pitanje bilo jedno od centralnih pitanja za Komunističku partiju Jugoslavije od njezina osnutka. Kako se u međuratnom periodu mijenjala geopolitička situacija na Balkanu i u Europi, tako je KPJ mijenjala svoj odnos prema nacionalnom pitanju. Suradnja s buržuskim partijama i fašističkim organizacijama bile su legitimne ako su doprinosile moći partije. KPJ je slavno povelu narodno oslobodilačku borbu na platformi buržuskoga antifašizma, spajajući specifične nacionalističke patriotske elemente s jugoslavenskim patriotizmom i ne spominjući ikakve anti-kapitalističke ciljeve. Već je 1920. iz partijskih diskusija nestala svaka primisao da bi revolucija trebala značiti oslobođenje naroda od države – ne ove ili one vlasti, već države kao takve. A kada je nakon pobjede u ratu cilj formiranje nove države, ideologija nacionalnoga oslobođenja

³⁶ Vinaver, Vuk, 1964. „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, 6/1964, Beograd, str. 37.

³⁷ Ješić, Rafajlo, 1969. „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“, *Tokovi revolucije*, 4/1969, Beograd, str. 101

³⁸ Marx, *Komunistički manifest, Grundrisse*, itd.

ili narodno oslobodilačke borbe postaje samo još jedno ideološko legitimiranje nečijega prava vladanja nad drugima.

Kao i druge komunističke partije u svijetu, KPJ je u Jugoslaviji historijski doprinijela nametanju kapitala kao jedinoga mogućeg oblika ljudske zajednice, što zahtjeva različite taktike pripitomljavanja radništva. Nakon uspostavljanja nove države, nacionalizam je prvo upotrebljen kao jedna od strategija akumulacije i koncentracije radništva, a zatim od 60ih godina na dalje kao jedna od strategija atomizacije. Kako je Jugoslavija prije rata bila dominantno agrarna zemlja, a radništvo borbeno i „sklono anarhizmu”, uloga nove države bila je da izgradi i učvrsti pravno-institucionalni i ideološki okvir za daljnji razvoj kapitalističkoga robno-proizvodnog sistema te da stanovništvo pretvori u funkcionalne građane spremne na velike količine rada, odnosno da masu pretvori u naciju. U tom je smislu pretvaranje stanovništva u konstitutivne narode i nacije bilo funkcionalno za njihovo legitimno iskorištavanje kao resursa putem udarničkoga rada. Za pripadnike nacije oslobođene od vanjskoga okupatora, rad prestaje biti eksploatacija i postaje nacionalna obaveza koja se ispunjava s radošću. (Paralelno s udarničkim radom konstitutivnih naroda i nacija, akumulacija je vršena i eksproprijacijom seljaštva.)

Krutost centralnoga državnog monopola nije mogla dugo osigurati kontinuitet ekstrakcije viška vrijednosti pa su upravitelji jugoslovenskoga kapitalizma prepoznali da društvenu regulaciju valja prepustiti „objektivnim ekonomskim zakonitostima”. Paralelno sa sve većim okretanjem logici tržišta, od 60ih se godina konzistentno donose promjene u smjeru jačanja moći i proširivanja ovlasti republika koje su opravdavane nužnošću afirmacije nacija u samoupravljanju. Radništvo više nije pripitomljivano nužnošću obrane i izgradnje nove zajedničke države južnih slavena, već obranom vlastitog dohotka, dohotka vlastitoga radnog kolektiva i profita stvorenog u vlastitoj republici, odnosno pomoću atomizacije. Jačanje nacionalizma u tom kontekstu nije samo stvar institucionalne i političke strukture koja mu je pogodovala kroz jačanje moći etnički utemeljenih narodnih republika i njihovih političkih vodstava, već je to nužan element kapitalističkoga društva. Kada su apstraktni rad i forma vrijednosti temelj društvene regulacije i kada je radništvo apsorbirano institucijama i organizacijama nametnutim odozgo kao što su to bili OOUR-ovi, čak i ako se te institucije zovu samoupravnim, postojat će tendencija da se ljudi ponašaju gonjeni svojim partikularnim interesima. Sebično, partikularističko i nesolidarno rezoniranje jest najsmislenije i najlogičnije rezoniranje u kapitalističkim društvima. Nacionalizam je jedna vrsta takvog rezoniranja.

Devedestih godina je globalni kapital morao pronaći novu legitimacijsku osnovu za još strože režime ekstrakcije vrijednosti. Za zemlje perifernoga kapitalizma to je često podrazumijevalo prisilne restriktivne ekonomske mjere čije je provođenje olakšano daljnjom brutalnom atomizacijom i slamanjem moći radništva poticanjem etničke mržnje, vojnim operacijama i etničkim čišćenjima, ukratko ratom. No raspad jugoslavije i rat nipošto nisu bili samo stvar vanjskih pritisaka i intervencija, već i same logike kapitalističkih društava kakvo je Jugoslavija bila. Kapitalizam i nacionalizam nisu se odjednom pojavili niotkud, već je socijalistička Jugoslavija imala historijsku ulogu razvijanja, učvršćivanja i održavanja njihovog kontinuiteta na ovom teritoriju. Nacionalizam je ratom i novim državama samo poprimio drugačiju spektakularnu formu.

POPIS KORIŠTENIH TEKSTOVA

Atlagić, David, 1970. „Teze o suštini nacije u socijalizmu i o odnosu nacije i radničke klase”; u: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Zagreb

Banac, Ivo, 1988. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb

Camatte, Jacques, 2003. *Protiv pripitomljavanja*, Anarhija blok 45, Beograd

Bedszent, Gerd, Staatsgewalt vom Beginn der Neuzeit bis heute. Der Nationalstaat als Geburtshelfer und Dienstleister der Warenproduktion, <https://www.exit-online.org/textanz1.php?tabelle=aktuelles&index=19&posnr=>

Gužvica, Stefan, 2020. *Jugoslavija ili Balkanska federacija? Dileme jugoslovenskih komunista u doba Oktobarske revolucije*, Tragovi, god. 4, br. 1, str. 102-133

- Gužvica, Stefan, 2020. *Prije Tita: frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940*. Srednja Europa, Zagreb
- Ješić, Rafajlo, 1969. „Ideološko-političke struje u radničkom pokretu Srbije 1903-1914“, *Tokovi revolucije*, 4/1969, Beograd
- Jović, Dejan, 2003. *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990)*, Prometej, Zagreb
- Kljajić-Imširović, Jelka, 1991. *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma*, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd
- Korošić, Marijan, 1988. *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb
- Marković, Sima, 1923. *Nacionalno pitanje u svijetlu marksizma*, Izd. Centralnog odbora N.R.P.J., Beograd
- Mattick, Paul, 2007. *Anti-Bolshevik Communism*, Merlin Press, UK
- Mededović, Šefko, 1970. „Aktuelni aspekti međunacionalnih odnosa u socijalizmu“ ; u: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, 153-171, Zagreb
- Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ/SKJ, 1978. Udžbenici i priručnici politologija 5, Zagreb
- Our baba doesn't say fairy tales, 2019. *Kako (ne) kritizirati: Demistificiranje anti-imperijalističkog narativa o raspadu Jugoslavije*, Antipolitika, br. 2, str. 118-129
- Perlman, Fredy, 2003. *Stalna privlačnost nacionalizma*, Anarhija blok 45, Beograd
- Savez komunista Hrvatske, Centralni komitet, 1972. *Izveštaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove*, Zagreb
- Sekelj, Laslo, 1990. *Jugoslavija, struktura raspadanja: ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Rad, Beograd
- Simonović, Nina, 2019. *Protiv svake Jugoslavije: O ideologiji prelaska iz kapitalizma u kapitalizam, kroz kapitalizam*, Antipolitika, br. 2, str. 153-166
- Socijalizam i nacionalno pitanje, 1970. Centar za aktualni politički studij, Zagreb
- Šuvar, Dujić i Mimica, 1970. „Odnos klasnog i nacionalnog u suvremenom socijalizmu“; u: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Zagreb
- Vinaver, Vuk, 1964. „Sindikalno-štrajkački pokret u Srbiji (1903-1910)“, *Istorija 20. veka*, 6/1964, Beograd
- Vlajčić, Gordana, 1974. *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919 – 1929*, August Cesarec, Zagreb

Negacija

U tamnici nacionalizma – KPJ i nacionalno pitanje
2023

Tekst je objavljen u trećem broju Antipolitike antipolitika.noblogs.org

negacija.anarhija.net